

Доповідь про стан прав людини - 2003

Передмова Коліна Павела до Доповіді про стан прав людини у країнах світу за 2003 рік

Питання розширення демократії та дотримання прав людини у цілому світі знаходяться у центрі уваги зовнішньої політики США. Щорічний вихід доповіді про стан прав людини в окремих країнах дає можливість оцінити ситуацію, що склалася у світі стосовно свобод людини, а також побачити проблеми, з якими стикаються ті, хто намагається покращити це становище.

Створення єдиного цілого з доповідей, які прийшли з різних країн, це багатоступеневий процес. Протягом цілого року наші посольства займаються збором цих даних, використовуючи контакти з організаціями із захисту прав людини, з громадськими захисниками жертв репресій та з іншими борцями за людські свободи у будь-якій країні та у будь-якому регіоні світу. Збір та перевірка інформації потребують додаткових зустрічей, перш за все з представниками виконавчої влади. Такі розслідування ще раз вказують на високу пріоритетність, на нашу думку, необхідності привернути увагу до проблеми прав людини у контексті наших двосторонніх відносин, а також демонструють урядам всю серйозність нашого ставлення до цих питань. Створення з отриманих даних одного уніфікованого документу дозволяє нам вимірити прогрес, досягнутий за рік, що минув. Опублікування цієї доповіді переконує нас у необхідності робити загальнодоступною інформацію про порушення та виступати в якості захисників від імені жертв. Врешті-решт, передача доповіді до Конгресу завершує наш постійний процес обміну інформацією та співпраці з питань стратегії та тактики боротьби з порушеннями прав людини, просуваючи нас вперед до майбутніх досягнень.

Ми бачимо, що доповіді з питань дотримання прав людини корисні не лише для привернення уваги правлячих кіл до порушень, але й для оздоровлення і перебудови суспільних відносин там, де репресивні режими залишили політичну сцену. Ми відчували це на початку 90-х років, коли допомагали новоствореним урядам на території колишнього Радянського Союзу та його союзників у Східній Європі. Сьогодні ми надаємо допомогу народам Іраку та Афганістану, які довгий час зазнавали утисків деспотичних лідерів, встановити верховенство закону, гарантувати основні свободи та збудувати демократичні інститути. Накопичений нами досвід відслідковування порушень прав людини у цих та інших країнах дозволяє нам глибше зрозуміти сутність проблем, які постають перед народами, що ведуть боротьбу за демократію та права людини. Виявляти порушення та подавати світові сигнали тривоги було впродовж багатьох десятиліть - і ще довго буде залишатися - нашим обов'язком, скерованим на реалізацію надій на свободу, як наших власних, так і світу, що оточує нас.

Із впевненістю, що ми продовжуємо підтримувати наші високі стандарти стосовно точності, неупередженості та вичерпного характеру цих доповідей, якостей, які зробили можливими наші перемоги у минулому та дозволять нам досягти успіху і в майбутньому, я з задоволенням передаю Конгресу США доповідь Державного департаменту про стан прав людини у країнах світу у 2003 році.

Колін Павел, Державний Секретар

УКРАЇНА

Україна - парламентсько-президентська республіка, якою керують Президент, котрого обирають прямим голосуванням, Прем'єр-міністр, котрий очолює Кабінет Міністрів, та однопалатний парламент (Верховна Рада). Прем'єр-міністр призначається парламентом і затверджується Верховною Радою. Склад Кабінету Міністрів визначає Прем'єр-міністр і затверджує Президент. Загальне керівництво Кабінетом Міністрів здійснює Президент. Парламентські вибори 2002 року у деяких аспектах були кроком уперед порівняно з попередніми, проте у їхньому перебігу були й істотні недоліки. Президентські вибори 1999 року проведено з серйозними відхиленнями від низки важливих зобов'язань перед Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Наступні президентські вибори мають відбутися у жовтні 2004 року. Під час довиборів і виборів у місцеві органи влади, що проводилися у звітному періоді, виявлено грубі порушення. Конституція закладає законодавчі основи незалежного судочинства, проте суди зазнають політичного тиску і є корумпованими і неефективними.

У країні функціонує два агентства, на які покладено однакову відповідальність за внутрішню безпеку, - Служба безпеки України, що займається збиранням розвідувальної інформації, та Міністерство внутрішніх справ разом з підпорядкованими йому різними формуваннями міліції. Збройні Сили здебільшого залишаються поза політикою. Проте урядові агентства непрямим чином втручаються у політичний процес шляхом кримінального

або податкового переслідування політиків, журналістів і впливових бізнесменів. Цивільні урядовці в цілому підтримують ефективний контроль за органами безпеки. Співробітники силових відомств порушували права людини, однак ступінь причетності владних структур до скоєння цих порушень або потурання їм залишається нез'ясованим.

Економіка країни є змішаною. На приватний сектор припадає від 65 до 70% валового внутрішнього продукту. Загальна чисельність населення становить 47745000 чоловік і має тенденцію до зменшення. Після майже десятирічного неухильного спаду економіка виявляє тенденцію до зростання, яке почалося у 2000 році. У 2002 році цей показник становив 4,8%, а у звітному періоді - 8,5%. Економіка переобтяжена невиплатою заробітної плати й іншими заборгуваннями, а також тіньовим сектором (тобто економічною діяльністю, що свідомо не декларується з метою ухилення від сплати податків), який є джерелом значної частини реальних доходів населення. Борги з заробітної плати за перші 6 місяців звітного року зросли приблизно на 1,3% порівняно з аналогічним періодом 2002 року. Національне багатство сконцентроване в руках політичної еліти та директорів державних підприємств, зокрема металургійної і нафтогазової галузей.

Стан дотримання прав людини залишається незадовільним, і, незважаючи на те, що на певних ділянках спостерігаються позитивні зрушення, у цій сфері є серйозні проблеми. Істотні порушення під час довиборів у парламент і виборів у місцеві органи влади минулого року, а також створення різних адміністративних та інших перешкод з метою накладення обмежень на проведення опозиційними партіями організаційних заходів і їхній доступ до засобів масової інформації звузили права громадян на зміну органів врядування. Зареєстровано кілька випадків смерті осіб, що перебували під вартою. Співробітники міліції та в'язниць практикували побиття і катування затриманих і в'язнів. Щонайменше дві особи померло за підозрілих обставин. Продовжують мати місце зловживання владою і жорстоке ставлення до представників расових меншин з боку міліції. Побиття новобранців старшими солдатами, часом зі смертельними наслідками, були в армії поширеним явищем. Умови утримання в'язнів у місцях позбавлення волі залишаються тяжкими, а часом і небезпечними для життя, особливо через високу захворюваність, зокрема на туберкульоз. Уряд рідко карає службовців, які скоюють подібні злочини. Серйозною проблемою залишаються свавільні арешти і затримання ймовірно з політичних мотивів, а також практика тривалого досудового позбавлення волі з утриманням у дуже тяжких умовах, однак суди продовжували звільняти з-під варті звинувачуваних, які чекають суду. Мали місце і такі істотні недоліки, як зволікання з проведенням судових засідань, а судді безвідмовно задовольняли більшість запитів прокуратури про дозвіл на проведення обшуків приватних помешкань і прослуховування телефонних розмов.

Посадовці втручалися у діяльність засобів масової інформації (ЗМІ), утискуючи і залякуючи журналістів і ревізуючи їхні репортажі, чим підштовхували авторів до самоцензури. Існували і певні обмеження свободи зборів, зокрема влада перешкоджала населенню брати участь у деяких демонстраціях. Свобода громадян на участь в об'єднаннях також зазнавала зазіхань. Мали місце конфлікти довкола реєстрації громадських організацій і майнових питань. Уряд в цілому шанує права релігійних громад і робить певні кроки до задоволення їхніх вимог. Було кілька повідомлень про акти антисемітизму, зокрема осквернення синагог. Мали місце певні обмеження свободи пересування. Не втрачає гостроти проблема насильства і дискримінації щодо жінок в тому числі з сексуальними домаганнями на робочому місці. Й далі трапляються прояви насильства по відношенню до дітей. Представники етнічних меншин і особи, що сповідують іслам, скаржилися на утиски і часті перевірки документів. Уряд перешкоджає найманим робітникам об'єднуватися у професійні спілки. Тривожним явищем залишається контрабанда жінок і дівчат з метою сексуальної експлуатації, незважаючи на те, що уряд вживає заходів для його подолання.

ШАНУВАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Розділ 1. Повага до життя і здоров'я людини, включно з неприпустимістю таких явищ, як

а. Свавільне чи незаконне позбавлення життя

Підтверджених фактів політичних убивств не надходило, проте за підозрілих обставин загинуло шестеро осіб, двоє з яких померло, перебуваючи під вартою в міліції, а один - член опозиційної партії - був убитий невідомими нападниками.

Першого серпня, перебуваючи під вартою, за нез'ясованих обставин помер Ігор Гончаров, колишній співробітник кримінального відділу міліції м. Києва і, як багато хто вважає, лідер злочинного угруповання, підозрюваного у вбивстві відомого журналіста Георгія Гонгадзе. Повідомлялося, що Гончаров володів

інформацією про причетність посадовців найвищого рівня до викрадення і вбивства Гонгадзе, яку мав намір оприлюднити у суді. Його тіло було кремовано 3 серпня без розтину та офіційного встановлення причини смерті. Жодних подробиць щодо розслідування у справі про смерть Гончарова громадськості не повідомлялося.

Знуцання з'язнів і затриманих, а також нестерпні умови перебування у місцях позбавлення волі іноді призводили до смертельних наслідків (див. розділ 1.в). Згідно з інформацією Державного департаменту у справах виконання покарань протягом року переважно саме з цих причин 696 чоловік померло у тюрмах і ще 130 у слідчих ізоляторах (у 2002 році у цих установах загинула 1381 особа). Урядовці пояснюють деякі позитивні зміни статистики зусиллями, спрямованими на покращення умов утримання ув'язнених, зокрема поліпшенням медичного обслуговування і харчування.

Групи боротьби за права людини констатують, що солдати строкової служби продовжують гинути в армії внаслідок знущань, але посадовці запевняють, що фізичні ушкодження не стали причиною смерті жодного солдата (див. розділ 1.в). Протягом 4 місяців звітного року неприродною смертю померло 32 військовослужбовця. Є офіційне повідомлення про те, що один військовослужбовець убив другого, вдаривши його ліктем у груди. Випадки доведення до смерті цькуванням часто видаються за самогубство. За офіційними повідомленнями, у 2002 році 29 військовослужбовців, у тому числі 13 строкової служби, покінчили життя самогубством. Невідомо, чи були серед них ті, кого до самогубства підштовхнули фізичні й моральні знущання. За період з січня по травень звітного року в армії покінчило життя самогубством 11 осіб.

20 січня військовослужбовець строкової служби Олег Ткачук покінчив із собою, буцімто стрибнувши з другого поверху. Батьки хлопця переконані, що його побили до смерті і викинули з вікна. У Ткачука були зламані кістки рук, носа, черепа і пальців, на шкірі були сліди уколів голками, проте сліди від порізів осколками скла були відсутні. Інші військовослужбовці розповідають, що Ткачука піддавали моральним і фізичним знущанням, і що старші солдати гвалтували його. Однак, як повідомив Комітет солдатських матерів, військові слідчі, які розслідували цей інцидент, дійшли висновку, що Ткачук загинув внаслідок самогубства, і для порушення кримінальної справи у зв'язку з його смертю немає підстав.

Всюдисущість корупції, зв'язки урядових чиновників з організованою злочинністю і політична діяльність ватажків організованих злочинних угруповань часто розмивають межу між політичними і кримінальними діями. Політики і політично заангажовані бізнесмени і журналісти були об'єктами зазіхань, що іноді призводили до фатальних для їхнього життя і здоров'я наслідків і часто мали політичний підтекст. За офіційними даними станом на травень 2003 року в Україні було зареєстровано 12 замовлених убивств. У 2002 році правоохоронними органами було розкрито 25 з 41 замовленого вбивства.

30 серпня Іван Гавдида, заступник голови Української народної партії, був знайдений мертвим за один квартал від свого помешкання у м. Києві. Спочатку слідчі повідомили, що причиною смерті Гавдиди став перелом кісток черепа внаслідок падіння. Однак проведений пізніше розтин показав, що Гавдида помер від удару по голові. Не довіряючи прокуратурі, яка проводила слідство у цій справі, народні депутати сформували слідчу комісію для з'ясування обставин смерті Гавдиди. Друзі і колеги загиблого стверджують, що вона сталася внаслідок його політичної діяльності. Незважаючи на те, що слідство не було завершено до кінця звітного року, правоохоронні органи відмовилися надати будь-яку інформацію як громадськості, так і парламентській комісії про перебіг розслідування.

28 листопада лідер осередку партії "Реформи і порядок" (блок "Наша Україна") у Хмельницькій області Юрій Босак був знайдений повішеним і лісі на околиці міста. Міліція пояснила його смерть самогубством і закрила кримінальну справу, проте родичі і колеги Босака переконані, що його спочатку вбили через політичну діяльність, а потім повісили. Адвокат Босака повідомив про наявність ознак вбивства його клієнта і про те, що незадовго до інциденту той мав конфлікт з місцевою міліцією на політичному ґрунті. На зап'ястках загиблого було виявлено синці, що могло свідчити про застосування наручників, а також переломи пальців лівої руки.

Незважаючи на те, що влада повідомила про викриття убивць заступника голови Івано-Франківської обласної ради Миколи Шкрібляка, на кінець року ніякої додаткової інформації стосовно цієї справи не надходило. Шкрібляк, який балотувався у народні депутати України, був застрелений напередодні парламентських виборів 2002 року. Правоохоронні органи заявили, що до вбивства Шкрібляка можуть бути причетні кримінальні елементи з Криму, і оголосили у міжнародний розшук двох підозрюваних. Існують припущення, що Шкрібляка вбили через його заінтересованість у приватизації підприємств паливно-енергетичного сектора.

Згідно чуток, Міністерство внутрішніх справ було причетне до низки вбивств і викрадень людей, скоєних у попередні роки. Вбивство журналіста Гергія Гонгадзе залишається нерозкритим, незважаючи на те, що воно продовжує привертати пильну увагу української та міжнародної громадськості і стало підставою для звинувачень у причетності до нього вищих посадових осіб в уряді. Тіло Гонгадзе, якому було відтято голову, знайшли у листопаді 2000 року через два місяці після зникнення журналіста. Колишній Генеральний прокурор Святослав Піскун одразу після свого призначення на посаду заявив, що розкриття цього злочину є пріоритетним завданням його відомства. Рада Європи, яка спостерігала за перебігом слідства, у своїй доповіді у травні дійшла висновку, що зусилля Генерального прокурора були щирими і відповідали загально визнаним стандартам демократичного суспільства. У жовтні за підозрою у причетності до смерті Гонгадзе був заарештований колишній голова управління кримінальної розвідки Міністерства внутрішніх справ Олексій Пукач. Однак 29 жовтня Піскуна було звільнено з посади наказом Президента Кучми, а Пукача невдовзі звільнили. Піскун мав відношення до низки переслідувань, що велися з політичних мотивів, проте деякі оглядачі вважають, що його звільнення стало наслідком надто швидкого поступу у справі Гонгадзе.

Уряд запевняє, що справа про зникнення Гонгадзе була ретельно розслідувана, однак засоби масової інформації та громадськість піддають критиці дії уряду у цій справі, а дехто звинувачує президента та інших високих урядовців у причетності до цього злочину. Існує думка про наявність аудіозаписів розмови Президента з вищими посадовими особами, під час якої обговорювалася бажаність фізичного усунення Гонгадзе. Ще один запис, ймовірно, з того самого джерела, було визнано автентичним. Офіційно справа про вбивство Гонгадзе на кінець звітного року залишалася незавершеною.

У вересні правоохоронними органами було заарештовано чотирьох осіб, підозрюваних у побитті на смерть у липні 2001 року директора Донецької регіональної телевізійної станції Ігоря Александрова. Однак деякі засоби масової інформації стверджують, що свідчення проти цих осіб були сфабриковані. Прокуратура вважає вбивство Александрова, який випустив в ефір низку критичних матеріалів про донецьких політиків і активно критикував корупцію у місцевих правоохоронних органах, наслідком його професійної діяльності. Згідно з офіційними даними, вбивство замовив один з донецьких бізнесменів, а організатором злочину був його брат, причому обидва вони мали зв'язки з організованою злочинністю. Безпосередніми виконавцями, які буцімто й скоїли вбивство, були два їхні молодші помічники. У справі загибелі внаслідок підпалення п'ятьох членів циганської сім'ї з с. Малої Кохнівки (Полтавська область) у жовтні 2001 року просування немає.

Київський суд закриття справу Михайла Коломійця, журналіста, який зник з Києва у жовтні 2002 року, а потім був знайдений повішеним у сусідній Білорусі. Суд не піддав сумніву вірогідність результатів незалежного розслідування, проведеного міжнародними експертами, які спростували можливість насильницької смерті.

б) Зникнення

Повідомлень про політично вмотивовані зникнення не надходило.

Правоохоронні органи Кіровоградської області продовжують слідство у справі Олександра Олійника, спостерігача неурядової організації "Комітет виборців України", який зник з Кіровограда приблизно через тиждень після виборів у березні 2002 року (див. розділ 3). Спочатку даних про зв'язок між зникненням Олійника і його громадською роботою не було, проте подальше розслідування дало підстави вважати, що йому могли погрожувати під час спостереження за перебігом голосування. Ніяких ознак поступу не простежується і в справі зникнення Андрія Татарчука, віце-президента одеського відділення партії "Реформи і порядок" (блок "Наша Україна") і колишнього кандидата у депутати міської ради. Правоохоронні органи Одеси почали слідство і, як повідомлялося, затримали двох підозрюваних, однак з'ясувалося, що у слідства немає достатніх доказів, аби довести, що затримані скоїли вбивство Татарчука. На кінець року затриманих у цій справі немає.

в) Тортури та інші форми жорстокого, негуманного поведіння або приниження людської гідності

Конституція забороняє тортури, проте працівники міліції та в'язниць систематично вдаються до побиття затриманих і в'язнів. У звіті Європейського комітету по запобіганню тортурам від жовтня 2002 року зазначено, що громадяни у місцях позбавлення волі та під вартою перебувають під значним ризиком зазнати тортур або фізичних знущань. Арсенал засобів впливу містить побиття, використання електричного струму, а також придушення.

Незважаючи на відсутність конкретної інформації про те, що службовці спеціального підрозділу міліції "Беркут" під час своїх тренувань систематично катують і б'ють ув'язнених і затриманих, групи захисту прав людини вважають, що ця практика не припиняється. Засоби масової інформації та правозахисні групи повідомляють, що міліція піддає затриманих фізичним тортурам, серед яких зокрема згадується "ластівка", коли людину кладуть на живіт і прив'язують ступні до рук, внаслідок чого спина катованого вигинається дугою. Іншим видом знущань є так званий слоник: міліціонер надягає в'язневі на голову маску протигаза, а потім поступово перекидає доступ повітря. До затриманих застосовують і катування, відоме як "пам'ятник", коли жертву підвішують за руки на мотузці і б'ють. Адвокати-правозахисники стверджують, що згадка про адвоката часто призводить до ще жорстокішого побиття, яке триває аж доти, доки тортурований не відмовиться від своєї вимоги.

26 лютого засоби масової інформації повідомили, що один з підозрюваних намагався покінчити життя самогубством, викинувшись з четвертого поверху відділення міліції м. Кіровограда. Вважається, що до самогубства його підштовхнули катування, у тому числі електричним струмом, яких він зазнав у відділенні. У квітні 2002 року лікарі були змушені ампутувати обидві стопи Олександра Лобанова, який відбував покарання у тюрмі № 120 м. Волновахи (Донецька область). Є інформація, що причиною гангрен стало жорстоке побиття охоронцями під час навчання з придушення заколоту, яке проводилося у цій тюрмі. Керівництво тюрми примусило Лобанова підписати заяву, у якій він стверджує, що буцім то травмував ноги під час прогулянки у тюремному дворі. Департамент у справах виконання покарань і прокуратура порушили кримінальну справу у зв'язку з цим інцидентом. У грудні 2002 року у м. Запоріжжі був затриманий наркоман, підозрюваний у скоєнні крадіжки. Є інформація, що він помер, перебуваючи під вартою, від завданих йому тілесних ушкоджень внаслідок побиття. Міліція стверджує, що підозрюваний зазнав побоїв ще до того, як потрапив під варту, проте до кінця року не надійшло жодних повідомлень про висунення звинувачень проти будь-кого у цій справі.

За п'ять років (до липня 2003 року) до офісу Уповноваженого з прав людини (омбудсмена) надійшло понад 12 тисяч повідомлень про фізичні знущання. Омбудсмен стверджує, що у разі неможливості зробити грошовий внесок на оплату харчування затримані змушені голодувати, а це теж може розглядатися як один з видів тортур. Попри те, що Уповноважений з прав людини дбає про якнайширше оприлюднення інформації про подібні явища, у нього немає достатніх владних повноважень для ефективного втручання у ситуацію.

Об'єктами збиткувань для працівників міліції часто стають цигани і люди з темним кольором шкіри. Представники цих груп населення стверджують, що правоохоронці, як правило, не лише ігнорують їхні скарги, а й іноді підбурюють третіх осіб до вчинення щодо них насильницьких дій (див. розділ 5). Міліція жорстоко поводить себе і з біженцями (див. розділ 2.г) та журналістами (див. розділ 2.а).

Незважаючи на наявність розвинутого законодавства, яке захищає права осіб, які відбувають військову службу, а також статутних документів, що регламентують відносини між військовослужбовцями, впродовж звітного року надходили повідомлення про жорстокі умови перебування в армії та випадки насильства щодо військовослужбовців строкової служби (див. розділ 1.а). Старші солдати б'ють (іноді на смерть) новобранців і відбирають у них гроші та подарунки, які їм присилають з дому. Згідно з повідомленнями правозахисних груп гарнізонні прокурори часто не реагують на скарги про фізичні знущання. Покарання за скоєння такого роду діянь або співучасть у них, виявляється недостатнім, аби запобігти подальшим зловживанням. Хоч армійські чиновники і сповіщають про відсутність фактів смерті військовослужбовців внаслідок фізичного насильства, правозахисні організації, у тому числі Асоціація солдатських матерів, переконані, що фізичне насильство триває і набуває дедалі ширших масштабів. Вони повідомляють, що у 2002 році прокуратура порушила 129 кримінальних справ у зв'язку з насильством в армії. Щоправда, невідомо, скільки таких справ закінчилося покаранням винних.

У серпні 2002 року у Львівській області було заарештовано офіцера у зв'язку з нещасним випадком внаслідок зсуву ґрунту у піщаному кар'єрі, де двоє військовослужбовців строкової служби саме копали пісок для будівництва приватного гаража, що належав одному з молодших офіцерів. Проте на кінець року інформації про просування у цій справі не надходило.

Умови утримання у місцях позбавлення волі залишаються тяжкими і загрозливими для життя. Інформація про стан будівель та огорож тюрем і слідчих ізоляторів вважається державною таємницею, проте преса вільно описує жахливі умови утримання засуджених у цих закладах. Згідно з даними, одержаними з штаб-квартири Уповноваженого з прав людини і від правозахисних неурядових організацій (НУО), персонал тюрем залякує ув'язнених та всіляко знущається з них. Через тяжкі економічні умови тюрми і слідчі ізолятори переповнені, у них порушуються санітарні норми, немає змоги надавати медичну допомогу. Майже 25 тисяч осіб утримується

у камерах без вікон і туалету. У Житомирській області Уповноважений з прав людини встановив факт нецільового витрачання коштів, призначених для покращення харчування ув'язнених.

У квітні засоби масової інформації повідомили, що Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) звернувся до уряду України з вимогою виплатити від 1000 до 3000 доларів (від 5300 до 15900 гривень) шістьом громадянам, які потерпіли внаслідок жорстокого поводження з ними у тюрмі за час, поки відбувалася заміна смертної кари довічним ув'язненням. Крім того, ЄСПЛ вказав на те, що деяких ув'язнених в Івано-Франківській області було позбавлено можливості сповідувати свою віру.

Чоловіки і жінки утримуються в окремих тюрмах, а для неповнолітніх правопорушників передбачено спеціалізовані виправні заклади. Крім того, досудове затримання заарештовані відбувають завжди окремо від засуджених. Теоретично правила вимагають для жінок просторіших приміщень і деякого спеціального обладнання, зокрема душових кабін, але на практиці умови утримання чоловіків і жінок залишаються однаково незадовільними і в слідчих ізоляторах, і в тюрмах. Середня площа, що припадає на ув'язненого або заарештованого, становить 2 кв. метри для чоловіків і 2,5 кв. метра для жінок і неповнолітніх. Закон не визнає політичних в'язнів окремою категорією.

Засудженим дозволяється звертатися зі скаргами на умови утримання до Уповноваженого з прав людини, проте, як повідомляють правозахисники, в'язнів за це карають. У квітні член опозиційної партії УНА/УНСО Сергій Гальчик повідомив, що охоронці били кийками і залякували його та інших в'язнів Лук'янівської тюрми у м. Києві, де він відбував затримання у 2002 році. Він розповів також, що охоронці відбирали у затриманих пошту і передачі з продуктами. Умови перебування у слідчих ізоляторах і досі дуже жорстокими. Затримані змушені бути там тривалий час, аж до закінчення слідства, зазнають знущань і залякувань з боку охоронців і співкамерників. Переповнення цих установ стало типовим явищем. Загальна площа слідчих ізоляторів становить 36 тисяч кв. метрів, проте у листопаді кількість затриманих, які перебували в них, сягала 40433. У квітні СБУ оголосила про закриття своїх слідчих ізоляторів. Було й офіційно повідомлено, що затримані з цих ізоляторів СБУ переведені до установ, що перебувають у віданні Міністерства внутрішніх справ.

Умови у лікувально-трудовах профілакторіях (ЛТП) Державного департаменту виконання покарань, де за рішенням суду примусово утримують злісних алкоголіків, мало відрізняються від тюремних. Уряд не дотримав узятих раніше зобов'язань передати всі ЛТП Міністерству охорони здоров'я. У цих закладах не проводять ніякого лікування алкоголізму. Хоч урядовим декретом передбачалося закриття ЛТП до кінця 2000 року, у структурі Державного департаменту виконання покарань продовжували функціонувати дві такі установи.

За офіційними статистичними даними Департаменту виконання покарань, протягом звітного року 865 осіб померло у тюрмах і ще 130 - у слідчих ізоляторах. Через незадовільні санітарні умови 300 ув'язнених померло від туберкульозу і 13 від дизентерії. 19 червня Верховна Рада ухвалила документ, у якому висловлено серйозне занепокоєння поширенням туберкульозу у в'язницях. Повідомлялося, що 14 тисяч осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, страждають на активний туберкульоз. Від цієї хвороби щороку гине близько 1000 ув'язнених і ще 3000, яких у термінальній стадії захворювання звільняють достроково, помирає вдома.

Правозахисні групи повідомляють, що реорганізація Департаменту виконання покарань з метою надання пенітенціарній системі більшої незалежності не вплинула на стан речей у цьому відомстві, і цивільний нагляд за його діяльністю практично відсутній. Незважаючи на те, що уряд запровадив деякі програми з перепідготовки особового складу міліції та персоналу пенітенціарних закладів, він карає лише небагатьох з тих, хто застосовує або потурає застосуванню сили до затриманих і ув'язнених. Згідно з офіційною статистикою, протягом року не було порушено жодної кримінальної справи проти тих, хто застосовував тортури, і на жодного із працівників виправних закладів не було накладено стягнення за жорстоке поводження з ув'язненими. Проте було заведено 15 кримінальних справ і накладено 6318 стягнень у зв'язку з іншими, не уточненими причинами. Уповноважений з прав людини й далі намагається привертати увагу до стану пенітенціарної системи. Після відвідування омбудсменом слідчого ізолятора у Криму там було обладнано двір для прогулянок, де затримані, які раніше не мали змоги виходити з приміщення, можуть робити фізичні вправи. У серпні було ухвалено новий Кримінально-процесуальний кодекс, який має набути чинності у 2004 році. Новий документ повинен унормувати всі аспекти функціонування виправних закладів і захистити ув'язнених від зловживань.

Уряд дає можливість спостерігачам за станом дотримання прав людини відвідувати тюрми, проте дехто з них повідомляє про труднощі, що іноді виникають при спробах зустрітися з тим чи іншим конкретним в'язнем або одержати дозвіл на огляд усіх будівель на території режимного закладу.

У 2001 році Верховна Рада ратифікувала Перший і Другий протоколи Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню і покаранню, якою передбачено проведення інспекцій в'язниць міжнародними спостерігачами. Незважаючи на те, що умови утримування у виправних закладах України не відповідають міжнародним стандартам, офіційні ЗМІ повідомили, що у спостерігачів Ради Європи (РЕ) залишилося "гарне враження" від відвідування тюрем у Запорізькій області. Крім того, у Харкові було побудовано новий слідчий ізолятор, який нібито відповідає міжнародним стандартам, а у слідчому ізоляторі Дніпропетровська обладнано кілька камер підвищеної комфортності.

г) Свавільні арешти, затримування і вигнання

Свавільні арешти і затримання заборонені Конституцією України, проте залишаються серйозною проблемою.

Міністр внутрішніх справ є членом Кабінету Міністрів України, а СБУ, підпорядкована безпосередньо Президентові, наділена спеціальним статусом у виконавчій гілці влади. Податкова адміністрація, підзвітна Президентові і Кабінету Міністрів, має у своїй структурі податкову міліцію з повноваженнями, притаманними правоохоронним органам. Генеральна прокуратура займається розслідуванням кримінальних злочинів і відповідає за виконання судових рішень у кримінальних справах. 29 липня набув чинності Закон про цивільний контроль над армією і правоохоронними органами, було ухвалено план його практичного втілення. Закон дає право депутатам Верховної Ради проводити розслідування у сфері національної безпеки та оборони з подальшим винесенням предмету розгляду на парламентські слухання. Закон істотно розширює компетенцію Уповноваженого з прав людини щодо ініціювання розслідувань, пов'язаних з функціонуванням Збройних Сил, а також військових правоохоронних органів. Цим же Законом на Рахункову палату України покладено контроль за виконанням бюджету Збройних Сил та органів безпеки. На кінець звітнього року ще недостатньо інформації про дієвість цих нововведень.

В'язні і затримані звертаються зі скаргами до Уповноваженого з прав людини, якого обирає Верховна Рада. За даними офісу Уповноваженого, у переважній більшості одержаних ним заяв йдеться про порушення прав людини. Значну частину їх становлять скарги про порушення цивільного законодавства працівниками правоохоронних органів. З лав міліції за застосування тортур було звільнено близько 1000 службовців, і ще 164 було засуджено за катування ув'язнених.

Влада вдається до певних кроків, аби покласти край зловживанням, застосовуючи дисциплінарні заходи до тих працівників правоохоронних органів, які їх допускають. Згідно з офіційними даними на 1 травня, розглядалися підстави для порушення 246 кримінальних справ проти 272 працівників міліції, 128 з яких торкалися перевищення повноважень і 53 - зловживання владою. За результатами цього розгляду було порушено 48 кримінальних справ. На червень з лав правоохоронних органів було звільнено 1225 осіб і 27 з них засуджено. За чотирирічний період (з червня 1999 до червня 2003 року) у зв'язку зі звинуваченнями у насильстві щодо затриманих було звільнено 400 службовців правоохоронних органів, 168 з яких було засуджено до ув'язнення. Новий Кримінальний кодекс, який набув чинності 2001 року, передбачає покарання за застосування тортур у вигляді позбавлення волі строком від 3 до 10 років, проте правозахисника повідомляють, що протягом року випадків кримінального переслідування за цією статтею нового Кримінального кодексу не було.

11 липня Верховна Рада України ухвалила Закон про адміністративні правопорушення. У Законі зазначено, що невиконання державними службовцями вимог Уповноваженого з прав людини, Рахункової палати чи народного депутата або створення перешкод для виконання ними своїх обов'язків передбачає покарання у вигляді штрафу. Закон містить кодифікацію посад державної служби. На кінець звітнього періоду ще не можна сказати, чи вплине цей Закон на діяльність Уповноваженого з прав людини.

Конституцією передбачено компенсацію за незаконне ув'язнення, а інші законодавчі акти містять положення про відшкодування за необґрунтований арешт, проте ці норми законодавства рідко застосовуються на практиці.

Правоохоронним органам дозволяється затримувати підозрюваного без пред'явлення йому ордера на арешт на термін до трьох діб. Суд може продовжити термін утримування під вартою без ордера на арешт ще на 10 діб. Підозрювані, які вважають, що подальше розслідування може закінчитися їхнім цілковитим виправданням, також мають право звернутися до суду з проханням про 15-денне подовження терміну затримання. Закон забороняє передсудове затримання тривалістю понад 2 місяці. У випадках, коли йдеться про скоєння особливо тяжких злочинів, Генеральний прокурор може звернутися з проханням до Верховного Суду

продовжити термін затримання до 18 місяців. Закон не обмежує загального терміну затримання до і під час судового розгляду. Закон дозволяє громадянам опротестувати правомірність арешту у суді і звертатися з апеляційними скаргами до прокурора. Конституція вимагає, аби посадові особи правоохоронних органів негайно повідомляли родичам заарештованого про факт арешту, проте на практиці вони зазвичай цього не роблять. Згідно з офіційною статистикою органів юстиції завдяки змінам у юридичній процедурі, запровадженим у 2001 році, кількість затримань і виданих ордерів на арешт скоротилася на 10%.

Траплялося, що уряд використовував звинувачення у наклепі й ухилянні від сплати податків як привід до затримання здебільшого по відношенню до лідерів опозиції та журналістів, які відкрито критикували уряд або зачіпали інтереси можновладних бізнесових чи політичних постатей, наближених до уряду (див. розділ 2.а).

13 травня колегія суддів Київського апеляційного суду закрила всі кримінальні справи, порушені проти Юлії Тимошенко, лідера опозиційного політичного формування, названого її іменем, а також проти всіх її родичів і колег. Апеляційний суд також ухвалив звільнити з-під варті осіб, звинувачених у цій справі, у тому числі свекра Юлії Тимошенко, якого було затримано після екстрадиції з Туреччини на прохання української сторони. Одного затриманого - Євгена Шаго - було звільнено з житомирського слідчого ізолятора за цим же судовим рішенням, однак прокуратура звинуватила його у втечі. Генеральний прокурор негайно звернувся до Верховного Суду з апеляційною заявою, у якій оскаржив рішення Київського суду і висунув нові звинувачення проти фігурантів у цій справі. 10 червня Верховний Суд призупинив рішення Київського суду від 13 травня до розгляду апеляційної заяви Генерального прокурора, а 7 жовтня анулював його. Крім того, чоловік Тимошенко був оголошений у розшук, оскільки він не з'явився на допит. Тимошенко стверджує, що виклику на допит він не отримував. Суд над свекром Тимошенко та однією з її колег на кінець звітного року ще не закінчився. У серпні Генеральний прокурор звернувся до Верховної Ради з проханням про позбавлення Тимошенко депутатської недоторканності, а 3 вересня прокуратура закінчила слідство у кримінальній справі проти неї. 6 жовтня Комітет Верховної Ради з законності відхилив серпневий запит прокуратури про позбавлення Тимошенко депутатської недоторканності як необґрунтований.

Борис Фельдман, колишній віце-президент банку "Слов'янський", який представляв деякі бізнесові інтереси Юлії Тимошенко, продовжував відбувати 9-річне ув'язнення за звинуваченням в ухилянні від сплати податків і фінансові зловживання, правомірність якого була підтверджена Луганським апеляційним судом. Влада не припиняє переслідувати Андрія Федура, адвоката Бориса Фельдмана. 15 травня Федура було затримано на 3 години працівниками автоінспекції, після чого звільнено. Затримання адвоката вмотивовувалося необхідністю встановлення його особи, хоча сам він стверджує, що показав міліціонерам свої документи і водійські права. 27 липня почалося попереднє судове слухання у справі про підробку Федуром договору про оренду автомобіля. Сам адвокат переконаний, що переслідування за цим звинуваченням має на меті усунути його від виконання обов'язків адвоката у політично забарвленому процесі, оскільки він не має права виконувати свої обов'язки у випадку, якщо проти нього порушено кримінальну справу.

21 березня прокуратура порушила кримінальну справу проти колишнього заступника міністра сільського господарства Леоніда Козаченка, який заперечував усі звинувачення у хабарництві й зловживаннях, висунуті проти нього після повідомлень про дефіцит зерна на внутрішньому ринку. Козаченко стверджував, що ці намагання інкримінувати йому протиправні діяння політично вмотивовані і свідчать про спроби відновити адміністративно-командну систему в аграрному секторі. Є повідомлення про те, що звинувачення, за якими було порушено цю кримінальну справу, висунуто високопоставленими урядовцями з метою дискредитації Козаченка як політичного і громадського діяча. Незважаючи на те, що затриманих часто відпускають з-під варті під підписку про невиїзд, з Козаченка лише зняли наручники, та й то після кількох звернень парламенту. Суд над Козаченком на кінець звітного періоду триває.

Правозахисні групи повідомляють, що до них продовжують надходити скарги циган на свавільні затримання і невинуваті застосування щодо них сили з боку міліції (див. розділ 5).

Закон передбачає, що неплатоспроможним громадянам послуги адвоката надаються безплатно з моменту затримання або висунення проти них звинувачень, залежно від того, що станеться раніше. Однак адвокати, які захищали підозрюваних від незаконного і тривалого утримання під вартою у неприйнятних умовах, не вистачає. Незважаючи на принципову наявність концепції надання адвокатських послуг за державний коштом, адвокати часто відмовляються вступатися за незаможних громадян через низьку державну компенсацію їхніх послуг. Законом передбачено і право особи, що перебуває під вартою, на розмову з адвокатом сам на сам, проте правозахисники повідомляють, що слідчі і персонал тюрем іноді не дозволяють затриманому скористатися цим правом. Щоб захистити підозрюваних, було запроваджено положення, згідно з яким кожна кримінальна справа повинна містити підписане затриманим свідчення про те, що його було ознайомлено зі

змістом висунутих проти нього звинувачень, а також з правом на адвокатський захист і правом не свідчити проти себе і членів своєї родини. У разі відсутності цього документа апеляційний суд може скасувати вирок або призначити новий судовий розгляд. Хоча ступінь обізнаності затриманих зі своїми правами підвищується і вони дедалі частіше наполягають на їхньому дотриманні, багато хто з них поки що не здогадується про існування таких захисних механізмів.

Після змін у законодавстві, ухвалених 2001 року, прокуратура не має права ініціювати нове кримінальне розслідування без попередньої згоди на це суду, окрім випадків, коли йдеться про особливо тяжкі злочини (див. розділ 1.г).

За законом, судовий розгляд кримінальної справи має відбуватися не пізніше, як через 3 тижні від моменту її офіційної реєстрації у суді. Але через перевантаження судової системи ця вимога виконується рідко (див. розділ 1.г). Перш ніж звинувачуваний постане перед судом, часом проходить не один місяць, і за звітний період ситуація не поліпшилася. Складні справи нерідко чекають судового розгляду по кілька років. Незважаючи на те, що Кримінально-процесуальним кодексом передбачено можливість внесення грошової застави, нею користуються рідко, оскільки більшість звинувачуваних неспроможна заплатити визначену судом суму. Натомість суди застосовують підписку про невиїзд як засіб досудового обмеження свободи пересування. Протягом року близько 70% звинувачуваних, які чекають суду, тобто 150 тисяч осіб, було звільнено з-під варти, причому багатьох із них - під підписку про невиїзд. Кількість осіб, яких в очікуванні суду звільняють з-під варти, збільшується.

Міліція не раз вдавалася до невмотивованих затримувальних дій громадян з метою прискіпливої перевірки документів та огляду їхніх автомобілів (див. розділ 1.д). Як правило, необґрунтовано затримували для перевірки документів осіб з темним кольором шкіри (див. розділ 5).

Згідно з офіційною статистикою, на листопад 2003 року у місцях позбавлення волі перебувало 186 982 особи, у тому числі 146319 - у тюрмах і 40663 - у колоніях. Значну кількість тих, хто очікує суду, звинувачують в особливо тяжких злочинах. Оскільки відповідно до поправок, ухвалених у 2001 році, право подовжувати термін попереднього ув'язнення надається виключно судам, протягом звітного періоду вони ретельно вивчали справи, під час розслідування яких підозрювані протягом тривалого часу перебували у попередньому ув'язненні за дозволами прокурорів, виданими раніше.

Траплялися випадки, коли громадяни, які виступали однією з сторін у суперечках, пов'язаних з поділом майна, встановленням спадкоємності чи розлученням, потрапляли до психіатричних медичних закладів з неправильно встановленим діагнозом шизофренії.

Конституція України забороняє примусове вигнання і уряд не вдавався до нього.

г) Відмова у праві на справедливий прилюдний суд

Конституція містить положення про незалежність судочинства, проте на практиці ця сфера перебуває під політичним тиском з боку виконавчої гілки влади і є корумпованою і неефективною. Суди фінансуються Міністерством юстиції, яке забезпечує організаційну підтримку, укомплектування кадрами і фахову підготовку суддів, а також опікується питаннями матеріально-технічного постачання і статистичної та інформаційної підтримки. Адміністрація Президента продовжувала практику телефонних дзвінків суддям з метою впливу на їхні рішення.

Законодавство створює засади для самостійності судової системи, проте вона потерпає від нестачі коштів і персоналу, що є причиною неефективності й корумпованості судів і підвищує їхню залежність від виконавчої влади, оскільки фінансування судових органів здійснюється виключно через Міністерство юстиції. У своєму звіті перед Верховною Радою Уповноважений з прав людини зазначив, що судова реформа не розширила можливостей громадян з захисту своїх прав у суді. Судова система, як і раніше, недостатньо фінансується і залишається перевантаженою та недієвою. У 2002 році до офісу Уповноваженого з прав людини надійшло близько 270 тисяч заяв, у половині з яких йшлося про відмову у судовому захисті. Майже половину справ суди розглядають після тривалого зволікання.

Авторитет і незалежність судів підривається невиконанням судових рішень у цивільних справах. Положення про кримінальну відповідальність за невиконання судових рішень рідко застосовується на практиці. Невиконання судових рішень особливо часто має місце тоді, коли вони вступають у суперечність з інтересами

уряду. Голова Верховного Суду, голови обласних судів та голова Київського міського суду, а також їхні заступники мають право призупиняти судові рішення, що призводять до зловживань, маніпуляцій і корупції. За словами міністра юстиції, у 2002 році було виконано менше половини судових рішень. Оновлених статистичних даних стосовно цього питання поки що немає.

За виконання судових рішень відповідає Державна виконавча служба, повноваження якої поширюються передусім на судові рішення у цивільних справах, рішення у кримінальних і адміністративних справах, які передбачають виплату грошових компенсацій, а також рішення судів за кордоном, Конституційного Суду та інших органів влади. Кількість судових рішень про матеріальну чи грошову компенсацію, що перебувають у компетенції Державної виконавчої служби, значно зростає.

Критики уряду справедливо зауважують, що він зловживає своїми повноваженнями щодо службовців судової системи і керується політичними мотивами, вибірково призначаючи і звільняючи з посад суддів. 5 лютого Вища рада юстиції, як вважають, не без наполягання уряду, зажадала від Верховної Ради звільнення з посади Юрія Василенка, незалежного судді Київського апеляційного суду, який виступав з критикою Президента Кучми. У жовтні Василенко порушив дві кримінальні справи проти Кучми, які невдовзі було закрито. Рада юстиції звинуватила Василенка у тому, що, відкривши ці дві справи, він відступив від присяги судді. 22 травня прокуратура порушила кримінальну справу стосовно трьох суддів Київського апеляційного суду, які закрили кримінальну справу проти Юлії Тимошенко та її чоловіка (див. розділ 1.г). Верховний Суд пізніше скасував це рішення. Текстуальні відмінності між двома копіями рішення Апеляційного суду від 13 травня, які прокуратура отримала 20 і 21 травня, вона вважає фальсифікацією. 25 вересня Житомирський обласний апеляційний суд закрити порушену прокуратурою кримінальну справу на підставі її незаконності. Прокуратура заявила, що вона буде оскаржувати це рішення. Судді, які дотримуються незалежної позиції, скаржаться, що їм не доручають справ з політичним відтінком.

Прийняті у 2001 та 2002 роках законодавчі акти започаткували важливі реформи судової системи. Вони створили передумови для формування цілісної системи судочинства, що складається з Конституційного Суду, системи судів загальної юрисдикції, до якої входить Верховний Суд, та спеціалізованих господарських (колишніх арбітражних), а також військових судів. Суди загальної юрисдикції поділяються на чотири рівні: місцеві, районні апеляційні, спеціалізовані вищі суди (наприклад, Вищий господарський суд) і Верховний Суд. Арбітражні суди, що були реорганізовані у господарські, мають виконувати функції спеціалізованих судів у рамках єдиної судової системи. Внаслідок цього Верховний Суд може переглядати їхні рішення, включно з тими, які приймає Вищий господарський суд. Військові суди також є спеціалізованими, і в них розглядаються лише справи, у яких фігурують військовослужбовці.

У лютому 2002 року парламент ухвалив Закон про судову систему в Україні, виконання якого уряд почав з другої половини 2002 року. Незважаючи на те, що цей закон допоміг модернізувати судову систему, деякі оглядачі вважають, що він надає надто високі повноваження Президенту. Закон передбачає створення нової, не підпорядкованої Міністерству юстиції структури, - Державної судової адміністрації (ДСА), яка має виконувати функції центрального виконавчого органу, здійснювати нагляд за задоволенням адміністративних потреб судової системи, зокрема її фінансуванням. За новим законом, Президент має право за погодженням з Міністерством юстиції та головою Верховного Суду чи головами вищих спеціалізованих судів створювати чи розпускати суди загальної юрисдикції. Президент уповноважений визначати і кількість суддів у судах (згідно з рекомендаціями ДСА та за погодженням з головою Верховного Суду), призначати на 5-річний термін і звільняти з посад голів та заступників голів судів (за поданням голови Верховного Суду і з урахуванням рекомендацій ДСА), а також створювати апеляційні господарські й апеляційні адміністративні суди. Президент за рекомендацією Прем'єр-міністра та Ради юстиції призначає голову ДСА. Законом передбачено і створення Судової академії, де навчатимуться нові та проходять перепідготовку чинні судді.

У 2002 році було створено новий Касаційний суд. ДСА та Судова академія почали функціонувати з 1 січня. Перший випуск Академії відбувся у квітні. Проте 16 грудня Конституційний Суд виніс рішення про те, що створення Касаційного суду суперечило Конституції України.

Обласні суди, включно з Верховним Судом Криму та судами міст Києва і Севастополя, виконують функції апеляційних судів для судів нижчого рівня. Вони можуть проводити незалежний розгляд свідчень, заслуховувати нових свідків або вимагати додаткових доказів, а також виносити рішення, що скасовують вироки судів нижчого рівня.

Конституційний Суд складається з 18 суддів, призначених на 9-річний термін в однаковій кількості Президентом, парламентом і Палатою суддів. За Конституційним Судом закріплюється остаточне право

тлумачення законів і Конституції, а також визначення ступеня відповідності Конституції України законів, указів Президента, декретів Кабінету Міністрів та законодавчих актів Автономної Республіки Крим. З вимогою розгляду справи до Конституційного Суду можуть звертатися Президент, не менше, як 45 членів парламенту, Верховний Суд, Уповноважений з прав людини і Кримський законодавчий орган. Громадяни можуть звертатися до Конституційного Суду через посередництво Уповноваженого з прав людини, причому кілька таких звертань уже мали місце. У виняткових випадках Конституційний Суд може інтерпретувати законодавство на вимогу окремих громадян, якщо вони нададуть переконливі докази порушень конституційних норм, або коли ці норми по-різному тлумачаться різними урядовими відомствами.

Багато спостерігачів на місцях вважає Конституційний Суд найнезалежнішим юридичним органом. Правозахисні групи зазначають, що Конституційний Суд у цілому дотримується балансу справедливості. Проте вони вбачають пропрезидентський ухил у низці його рішень, ухвалених нинішнього року. Так, наприклад, 10 квітня Конституційний Суд постановив, що народні депутати не мають права вільного доступу до Президента України. Приводом для такого рішення були події 2002 року, коли група опозиційних депутатів провела нічне чергування у президентській адміністрації, настійно вимагаючи зустрічі з Президентом Кучмою.

Конституція містить положення щодо процедури забезпечення справедливого суду, зокрема вона надає підозрюваним і свідкам право на відмову свідчити проти самих себе і своїх родичів. Проте за відсутності законодавчих актів, спрямованих на практичне втілення цих конституційних норм, залишається непорушною система кримінального судочинства радянських часів, якою ці права обмежувалися. У квітні преса цитувала голову Вищої ради юстиції, який пояснював масове порушення принципів справедливого судочинства некомпетентністю і безвідповідальністю багатьох суддів. Незважаючи на те, що підсудний формально вважається невинним, відсоток обвинувачувальних вироків не зазнав істотних змін порівняно з радянським періодом, і мало не всі доведені до суду справи завершуються визнанням підсудного винним. Згідно з офіційними статистичними даними, у першій половині 2003 року було винесено 98516 обвинувачувальних і 264 виправдальних вироків. Щоправда судді у випадку недостатності доказів на підтримку звинувачення нерідко відсилають матеріали назад до прокуратури для "додаткового розслідування", що іноді закінчується закриттям справ. Тож ця статистика не зовсім відповідає реальному стану речей. Крім того, є підстави вважати, що підозрювані нерідко підкуповують суддів, аби ті сприяли закриттю справ ще до судового розгляду або виносили пом'якшувальні вирoki.

1 квітня голова Запорізького районного суду зізнався в одержанні хабара у сумі 2500 доларів США (13 250 гривень) за винесення вироку, який передбачав п'ятирічне ув'язнення для звинуваченого у вбивстві. Слідство у цій справі на кінець року тривало. У серпні суддя одного з міських судів Донецького регіону був засуджений до позбавлення волі строком на 6 років за хабарництво. За це саме був ув'язнений на 3 роки голова районного департаменту Міністерства юстиції у Черкаській області.

За наявної судової системи рішення у справі приймає суддя -- одноосібно або у деяких випадках разом з двома народними засідателями (суддями-нефахівцями з деякою юридичною підготовкою або професійними присяжними). У складних випадках рішення приймає троє суддів. Конституцією передбачено прилюдність і змагальність судового процесу, в якому беруть участь суддя, народні засідателі, державний обвинувач, адвокат і присяжні (у випадках, передбачених законом). З деякими обмеженнями ці вимоги виконуються на практиці. Законодавчі поправки, внесені 2001 року, створюють передумови для функціонування інституту присяжних, проте його ще не впроваджено.

Перш ніж складні справи потрапляють до суду, іноді минає не один рік, тому проблема попереднього ув'язнення, як і раніше, залишається актуальною. Проте підозрюваних, котрі очікують суду, дедалі частіше звільняють з-під варті (див. розділ 1.г). Умовою звільнення, як правило, є не матеріальна форма застави, зазвичай підписка про невиїзд. Більшість затриманих, які перебувають у попередньому ув'язненні, звинувачуються у дуже тяжких кримінальних злочинах.

Прокуратура, як і суди, також складається з підрозділів районного, обласного і національного рівня. Всі вони підпорядковані Генеральному прокурору, якого призначає Президент строком на 5 років і затверджує Верховна Рада. Обласних і районних прокурорів призначає Генеральний прокурор. Хоча прокурори і адвокати офіційно мають однаковий статус, перші на практиці виявляються більш впливовими. Прокурори, як і адвокати, можуть подавати апеляційні заяви. Генеральна прокуратура практикує вибіркове переслідування, порушує кримінальні справи проти політичних і економічних опонентів Президента та його прибічників (див. розділ 1.г). Генеральний прокурор ігнорує запити, які надходять від народних депутатів і судів, відмовляючись порушувати кримінальні справи проти високопоставлених чиновників, якщо вони належать до президентського оточення. До набуття чинності поправок 2001 року прокуратура використовувала своє право нагляду для

анулювання судових рішень, якщо вони виявлялися несприятливими для економічних і політичних інтересів адміністрації, передавала справи на повторний розгляд до інших судів.

Законодавчі зміни 2001 року істотно скоротили повноваження прокуратури, обмеживши їх функціями обвинувачення у судовому процесі, наглядом за перебігом слідчих дій і виконанням судових рішень у кримінальних справах. Водночас прокуратура може продовжувати розслідування, початі до набуття чинності згаданими поправками, а також у справах, які стосуються особливо тяжких протиправних діянь, зокрема вбивств, корупції та економічних злочинів з заподіянням державі великих збитків. Прокуратура більше не має права порушувати кримінальні справи, її юрисдикція поширюється лише на сферу нагляду за дотриманням законності правоохоронними органами. Громадяни можуть оскаржувати у суді дії прокуратури і слідчих органів, а також дії уряду, що торкаються національної безпеки, зовнішньої політики і збереження державної таємниці.

Злочинні угруповання систематично вдаються до залякування жертв і свідків, змушуючи їх відмовлятися від своїх показань або змінювати їх. Закон вимагає, щоб суддів, свідків, підсудних та їхніх родичів охороняли співробітники спеціальних підрозділів. Але такі підрозділи досі не сформовано, тому учасники судових розглядів залишаються незахищеними. Через відсутність коштів доля закону про захист свідків досі не визначена. Закон вимагає, щоб імена та адреси жертв і свідків злочинів не розголошувалися, якщо вони попросять захисту, побоюючись за своє життя.

12 вересня Ганна Грищенко, колишній суддя арбітражного суду м. Києва, стала жертвою замовного вбивства. У липні 2002 року суддя Донецького обласного господарського суду Ігор Ткачук був знайдений повішеним на своїй дачі в Одеській області. Спочатку його смерть пояснювали самогубством, але пізніше слідство дійшло висновку, що суддю було вбито у зв'язку з його участю у розгляді суперечки між Одеським портом і приватною компанією "Синтез ойл" в Одеському обласному господарському суді. Крім того, Ткачук брав участь у слідстві, що його проводила прокуратура у зв'язку з розкраданням майна Чорноморського торговельного флоту.

Повідомлень про ув'язнення з політичних мотивів не надходило.

д) Втручання у приватне життя і порушення таємниці листування

Влада зазіхає на право недоторканності приватного життя громадян. Поправками до законодавства, введеними у дію 2001 року, передбачається, що видавати ордери на обшук помешкань і прослуховування телефонних розмов може тільки суд. Проте прокуратура зберегла за собою повноваження давати дозвіл на обшук нежитлових приміщень (див. розділ 1.г).

СБУ не має права здійснювати стеження та обшуки без відповідного ордеру, виданого судом. Конституція покладає на Генеральну прокуратуру нагляд за дотриманням цієї норми всіма правоохоронними органами включно з СБУ. Проте невідомо, наскільки ефективно Генеральний прокурор використовує надані йому повноваження з нагляду за діяльністю СБУ та запобігання зловживанням з боку її працівників. Конституція надає право громадянам знайомитися з будь-якими дос'є на них, що перебувають у розпорядженні СБУ, і вимагати відшкодування за моральні і матеріальні збитки, завдані під час слідства. Однак досі не ухвалено законодавчі акти, які б конкретизували ці положення Основного Закону, і влада ними нехтує.

У травні суддя Київського апеляційного суду, який заклав кримінальну справу проти Юлії Тимошенко та колишніх співробітників компанії "Єдині енергетичні системи", поскаржився, що за суддями, які брали участь у розгляді цієї справи, велось стеження, а їхні телефони прослуховувалися (див. розділ 1.г). У травні газета "Зеркало недели" поскаржилася на стеження за її співробітниками і прослуховування редакційних телефонів. Преса повідомляла, що урядовим службовцям було заборонено давати інтерв'ю кореспондентам "Зеркала недели". Є інформація, що за колишнім директором Дніпропетровської телевізійної станції "11-й канал" і регіональним представником організації "Репортери без кордонів" Володимиром Єфремовим також велось слідкування, яке тривало аж до 14 липня, коли він загинув в автокатастрофі (див. розділ 2.а).

Деякі неурядові організації (НУО) повідомляли, що цього року мали місце випадки, коли з дозволу місцевої влади їхню кореспонденцію розкривали і обшукували. СБУ також стежить за діяльністю деяких неурядових організацій, які беруть активну участь у демократичному русі. Журналісти, котрі публікують критичні матеріали про уряд або висвітлюють позицію опозиційних політиків і НУО, зайнятих безсторонньою політичною діяльністю, повідомляють, що за ними часто стежать агенти СБУ і що їхні телефони та офіси прослуховуються (див. розділ 2.а).

За законом, міліція має право зупиняти і обшукувати громадян лише у тому випадку, коли вони підозрюються у скоєнні кримінального злочину. Особи, підозрювані у скоєнні особливо тяжких злочинів, можуть бути заарештовані і піддані обшуку без відповідного ордеру, проте суд має бути поставлений до відома про їхній арешт протягом 72 годин (див. розділ 1.г.). Закон забороняє міліції зупиняти автомобілі й стягувати з водіїв штрафи на місці затримання. Приймати рішення про стягнення штрафу має право лише суд. Цей закон істотно оздоровив ситуацію, адже тепер співробітники міліції не можуть штрафувати водіїв просто на вулиці, проте зловживання у цій сфері продовжуються. Міліція має право затримувати громадян не більше, як на 3 години для ідентифікації особи (див. розділи 1.г та 1.г'), проте є повідомлення, що службовці правоохоронних органів іноді ним зловживають.

У 2001 році Конституційний Суд визнав, що інститут прописки суперечить Основному Закону України. Було розроблено новий, суто інформаційний механізм реєстрації, однак на кінець звітнього року його ще не запроваджено. Крім того, доступ до послуг соціальної сфери, таких як житловий облік, пенсійне забезпечення, медичне обслуговування та середня освіта, теж базується на прописці. У своєму звіті про перебіг парламентських виборів 2002 року ОБСЄ зауважила, що влада використовувала прописку для реєстрації виборців, оскільки альтернативної системи їхнього обліку не існувало.

Закон забороняє використовувати психіатрію у політичних і не пов'язаних з медициною цілях, а також передбачає механізми захисту від таких зловживань. Проте траплялися випадки, коли особам, які брали участь у майнових суперечках, пов'язаних зі з'ясуванням права на спадщину чи розірванням шлюбу, встановлювали діагноз шизофренії, з яким їх госпіталізували до психіатричних медичних закладів. Ці суперечки нерідко супроводжувалися підкупом психіатрів і членів суду. Правозахисники повідомляють, що процедура направлення на психіатричне лікування залишається невизначеною і на практиці й далі активно використовується радянська система класифікації психічних захворювань. Ті, кому встановлено діагноз психічного захворювання, перебувають під ризиком ізоляції у закритих медичних закладах, визнання їх недієздатними і позбавлення громадянських прав. Причому навіть не вимагається, щоб зазначені питання розглядалися у присутності пацієнтів або щоб вони ставилися до відома про прийняті рішення. За статистичними даними, на жовтень 2003 року у країні налічувалося близько 1,2 млн. зареєстрованих психічно хворих людей. У перші три дні після госпіталізації до закритого психіатричного закладу пацієнта мають оглянути три лікарі. У квітні експертна комісія Асоціації психіатрів через нестачу коштів припинила свою практику у цій сфері. Згідно з даними Української психіатричної асоціації, Міністерство охорони здоров'я не завжди співпрацює з правозахисними групами, які намагаються відстежувати випадки зловживань у психіатрії.

Розділ 2. Шанування громадянських свобод, зокрема таких, як

а) Свобода слова і преси

Конституція гарантує свободу слова і преси, проте влада не завжди поважає ці свободи на практиці. Протягом звітнього року владні структури прямо вказували засобам масової інформації, які події і як саме вони повинні висвітлювати. Державні посадовці й далі втручалися у діяльність засобів масової інформації, чинили тиск на журналістів, використовуючи для цього закон про відповідальність заклеп, а також погрожуючи відкликанням ліцензій та перевітками податкових органів. Хоча й такі випадки дещо зменшилися порівняно з попереднім роком. Тривали заходи щодо зміцнення контролю влади над електронними ЗМІ.

Неповага до свободи слова стала звичайним явищем. Відомі непоодинокі випадки, коли державні чиновники перешкоджали громадянам висловлювати свою думку. Адміністративне втручання часто набуває таких форм безпосереднього вторгнення, як вилучення тиражів опозиційних газет і листівок або відмова надати час у теле- і радіоефірі опозиційним політикам. Крім того, свобода слова обмежується за допомогою непрямих засобів, зокрема через вплив на видавництва з метою припинення друку чи скорочення тиражу видань, у яких критикується влада. Посадовці втручаються у діяльність засобів масової інформації, даючи письмові й усні вказівки щодо того, які події вони повинні висвітлювати.

Згідно з даними, опублікованими на сайті Комітету з телебачення та інформаційної політики, у країні зареєстровано 17371 друковане видання і 800 телевізійних каналів. Незважаючи на урядовий тиск і самоцензуру у засобах масової інформації, у країні зберігається доступ до великої кількості приватних газет і періодичних видань, на сторінках яких представлено різні погляди.

Багато великих газет фінансують заможні інвестори, які переслідують свої політичні та економічні інтереси. Багато з них лояльні до уряду, що забезпечує їм переваги порівняно з меншими і незалежними виданнями.

Електронні засоби масової інформації, що є головним джерелом інформації для переважної більшості населення, повністю перебувають у власності держави або в руках олігархів і потужних бізнесових груп. У країні налічується шість загальнонаціональних телевізійних каналів. Державне телебачення покриває найширшу територію і водночас є найменш популярним. Більшість інших телеканалів пов'язана з політичними партіями і можновладними бізнесовими колами. Хоч між ними періодично і виникають певні суперечки, всі вони гуртуються на пропрезидентській платформі, коли справа доходить до принципових питань, у яких власне й виявляються розбіжності між урядом і опозицією. У червні Олександр Зінченко, який очолював найпопулярніший телевізійний канал "Інтер", був усунутий зі своєї посади, як тільки його точка зору перестала збігатися з поглядами адміністрації.

Закордонні газети і періодичні видання поширюються без обмежень.

Неурядова організація "Дім свободи" знизилася рейтинг країни, вважаючи її не "частково вільною", як раніше, а "позбавленою свободи слова" через державне цензурування телевізійних передач, переслідування і нищення незалежних засобів масової інформації та небажання влади належним чином розслідувати випадки зазіхань на життя і здоров'я працівників ЗМІ. У 2002 році журналісти створили незалежну Українську спілку журналістів (УСЖ), аби протистояти цензурі й захищатися від звільнення з роботи та інших форм переслідування. У жовтні надійшло повідомлення про появу ще однієї організації - Всеукраїнської асоціації журналістів, альтернативної УСЖ.

Під час президентських виборів 1999 року і парламентських виборів 2002 року спостерігався істотний дисбаланс у висвітленні платформ кандидатів у депутати на національних теле- і радіоканалах (див. розділ 3). Опозиційні кандидати на загальнонаціональних каналах згадувалися рідко і здебільшого у негативному контексті. Однак їм вдавалося одержати доступ до менших місцевих і обласних телеканалів. ОБСЄ зазначила, що висвітлення передвиборчої кампанії у засобах масової інформації має "дуже упереджений характер". Хоч доступ кандидатів до ЗМІ під час цих виборів покращився порівняно з попередніми виборчими кампаніями, незалежний аналіз змісту друкованих та електронних інформаційних матеріалів, проведений у грудні Українською академією преси (її діяльність фінансує фонд "Міжнародний ренесанс") показав, що ця тенденція набуває зворотного напрямку в міру наближення президентських виборів 2004 року. Як зазначає президент Української академії преси, телевізійні канали країни демонструють риси, типові для авторитарного суспільства. Вони полягають у тому, що на всіх каналах висловлюються ідентичні точки зору, менше уваги приділяється політичним партіям та організаціям громадянського суспільства, а натомість розширюються обсяги висвітлення діяльності провладно налаштованих політичних фігур.

Протягом року деякі журналісти зазнавали фізичних зазіхань, які можна пов'язати з їхньою професійною діяльністю. Українське відділення організації "Репортери без кордонів" повідомляє, що у 2002 році 3 журналісти загинули, виконуючи свої професійні обов'язки, 54 були заарештовані, а щодо 24 було застосовано різні засоби тиску і залякування. У листі Міністерства внутрішніх справ до голови Комітету Верховної Ради зі свободи слова та засобів масової інформації стверджується, що професійна діяльність журналістів не була причиною переважної більшості злочинів, скоєних проти них у період з 1995 по 2002 роки. Журналістам, які спеціалізуються на питаннях політики, злочинності й корупції, з метою самозахисту дозволено носити зброю, що стріляє гумовими кулями.

У квітні у м. Виноградіві Закарпатської області невідомі нападники вкинули запалювальну бомбу у будинок редактора місцевої газети Володимира Мочарика. Пристрій не вибухнув, і ніхто не постраждав. Вважають, що цей напад був помстою за критику районної влади і працівників місцевих правоохоронних органів. У квітні й липні, відповідно, невідомі особи здійснили напади на Олексія Єрмоліна та Андрія Іванця, які співпрацювали з тижневиком "Крымские новости". У редакції газети стверджують, що Єрмоліну до цього погрожували. Є підозри, що причиною нападів була поява у газеті матеріалів, у яких висвітлювалися зловживання під час приватизації земельних ділянок на південному узбережжі Криму, і статті про ринки у м. Сімферополі.

17 червня по будинку Василя Коряки, редактора газети "Тихий ужас" (м. Лубни), було зроблено три постріли з вогнепальної зброї, а у вікно вкинуто дві пляшки з запалювальною сумішшю. Ніхто не потерпів. Коряка вважає, що цей напад пов'язаний з критичними публікаціями на адресу губернатора Полтавської області Євгена Томіна. Президент Кучма дав розпорядження прокуратурі провести розслідування цього інциденту. 12 вересня Коряка вбив зловмисника, який намагався проникнути до його гаража. Слідство, яке на кінець року тривало, не виключає, що червневий напад був пов'язаний з професійною діяльністю журналіста.

14 липня Володимир Єфремов, колишній директор дніпропетровського "11-го каналу" та регіональний представник організації "Репортери без кордонів", загинув в автомобільній катастрофі. У деяких засобах

масової інформації стверджувалося, що Єфремов помер при підозрілих обставинах, оскільки до цього він повідомляв про те, що за ним постійно стежили, одержував підозрілі телефонні дзвінки і висловлював занепокоєння відносно "ще однієї автомобільної аварії з трагічними наслідками". Міліція не відкинула версії про замах, проте не надала жодної інформації про перебіг слідства. Олег Єльцов, редактор Інтернет-газети "Кримінальна Україна", побоюючись за своє життя, переховується за межами країни. Газета Єльцова багато писала про справу Ігоря Гончарова, а також публікувала свідчення самого Гончарова та інформацію стосовно розслідування обставин його смерті (див. розділ 1.а).

14 грудня було знайдено мертвим Володимира Карачевцева, лідера Української спілки журналістів у м. Мелітополі, заступника головного редактора газети "Кур'єр" і автора матеріалів, опублікованих на сайті vlasti.net. Його тіло висіло у зашморгу з одяжі, зачепленому за металеву ручку холодильника. Незважаючи на те, що міліція не виключала можливості вбивства, слідчі схильні вважати, що смерть стала наслідком нещасного випадку. Багатьма оглядачами цей висновок був сприйнятий з іронією. На кінець року інформації про поступ у цій справі не надходило.

Досі не виявлено підозрюваних у справі про вбивство у 2001 році Олега Бреуса, видавця луганської газети "XXI век".

У 2002 році з м. Києва зник Михайло Коломієць, журналіст і редактор інформаційного агентства "Українські новини". На підставі результатів незалежної експертизи було відхилено версію про його насильницьку смерть і генеральний прокурор закрити кримінальну справу.

Ніякої нової інформації не отримано про напад на головного редактора незалежної газети "Бердянск деловой" Тетяну Горячеву, під час якого зловмисник плеснув сірчаною кислотою в обличчя журналістки.

Немає поступу і в розслідуванні замаху на кореспондента львівської газети "За вільну Україну" та активіста блоку Ющенка "Наша Україна" Івана Бєсяду у м. Львові у лютому 2002 року, коли журналістові було зламано щелепу і завдано струсу мозку. Бєсяда вважає, що цей інцидент може бути пов'язаний з його професійною діяльністю. Відсутнє просування і у справі про напад на редактора чернівецької опозиційної газети "Час" Петра Кобєвка, скоєний у вересні 2002 року. Місцеві журналісти вказують на можливий зв'язок між нападом на Кобєвка і критикою у його газеті губернатора Чернівецької області.

Незважаючи на те, що Державна податкова адміністрація зробила крок до підвищення прозорості своїх дій, започаткувавши публікування планів аудиторських перевірок, вона продовжує переслідувати засоби масової інформації, які викривають корупцію, негативно змальовують уряд і позитивно відгукуються про опозиційних політиків. У 2002 році службовці податкової міліції вдерлися до офісу Інтернет-видання "Обком", звідки вилучили комп'ютери і документи буцімто у зв'язку з розслідуванням кримінальної справи, причому не надали жодних уточнень, якої саме. "Обком" пояснює цей рейд критичними публікаціями про голову податкової адміністрації. Володимир Бойко, автор багатьох з цих матеріалів, а також статей, у яких вміщено критику на адресу прокурора Донецької області Геннадія Васильєва, призначеного Генеральним прокурором у листопаді, був ув'язнений за звинуваченням у бродяжництві, хоча будинок журналіста обшукували з метою виявлення доказів ухилення від сплати податків. Через 10 днів Бойко звільнили, а звинувачення в ухиленні від сплати податків зняли.

У січні "Обком" продовжив роботу завдяки коштам, наданим фондом "Ренесанс". 15 квітня преса повідомила, що "Обкому" не вдалося довести у суді необґрунтованість закриття видання, а також безпідставність звинувачень в ухиленні від сплати податків, висунутих проти кореспондента газети Володимира Бойка. У липні "Обком" поскаржився на те, що співробітники карного розшуку у Києві незаконно збирають інформацію про газету у її ділових партнерів. У жовтні й листопаді "Кримінальна Україна" передрукувала кілька статей Бойка, в яких йшлося про корумпованість Васильєва, а 11 листопада проти журналіста було поновлено звинувачення у порушенні податкового законодавства.

У 2002 році редактора газети "Свобода" Олега Ляшка звинувачено у спротиві працівникам міліції під час обшуку у видавництві "Республіка", де друкувалася газета. Того ж таки дня міліція зупинила у Черкаській області фургон з близько 100 тисячами екземплярів газети, які викинула у річку. В номері було опубліковано заяву парламентської опозиції, яка звинувачувала Генерального прокурора у хабарництві. Водій вантажівки розповідає, що міліціонери запхнули його на заднє сидіння своєї машини обличчям донизу і випустили за кілька сотень метрів від місця інциденту. Прокуратура порушила проти видавництва кримінальну справу за звинуваченням у "поширенні конфіденційної інформації про громадян без їхньої на те згоди" та "використанні

службових приміщень" з цією метою. У звітному періоді цю справу не було доведено до кінця, проте жодного співробітника газети не викликали на допит.

У квітні Верховна Рада прийняла закон, який забороняє владним структурам втручатися у професійну діяльність журналістів і утворювати органи контролю за засобами масової інформації. Однак надходять вірогідні повідомлення про те, що Адміністрація Президента дає керівникам ЗМІ вказівки щодо того, які події і як саме висвітлювати, а які замовчувати. Ці інструкції, або "темники", містять рекомендації про те, як змальовувати Президента Кучму у привабливому світлі й уникати дискусій довкола проблем, які можуть поставити під сумнів його репутацію. Владні структури з'ясовують у директорів бібліотек, чи здійснюють доручені їм заклади передплату опозиційних видань. Якщо це так, то директорам натякають, що вони неправильно розпоряджаються державними коштами. У січні преса повідомляла, що Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) підтримала поправку до звіту про стан свободи слова в європейських країнах, у якій стверджується, що уряд України втручається у діяльність засобів масової інформації.

Влада іноді примушує бізнесменів купувати рекламний час у регіональних телевізійних каналів, або навпаки, розривати з ними контракти на рекламу залежно від того, як ці канали подають політичні новини.

3 жовтня Верховна Рада обговорювала функціонування національних теле- і радіокомпаній. Опозиційні фракції критикували діяльність Першого каналу, стверджуючи, що він унеможлиблює ознайомити широкий загал з їхньою політичною платформою і навмисно викладає аргументи опозиції у спотвореному вигляді. Вони звернули увагу і на те, що матеріали, які потрапляють в ефір, суворо контролюються Адміністрацією Президента.

Національна Рада з телебачення та радіомовлення, яка видає ліцензії на право трансляції та розподіляє ефірний час, складається з депутатів Верховної Ради і урядовців, призначених Президентом. Цей орган у багатьох відношеннях є знаряддям урядового тиску на ЗМІ. Уряд і Верховна Рада делегують до Ради з телебачення та радіомовлення однакову кількість своїх представників. Своїми рішеннями Рада продовжує демонструвати прихильність до бізнесових структур, політично наближених до уряду.

Для державних і незалежних каналів діють однакові тарифи за надання більшості трансляційних послуг, проте уряд рідко наполягає на оплаті цих послуг державними телеканалами. Крім того, приватні та іноземні компанії повинні мати окремі ліцензії на використання ними власних телепередавачів. Таким чином недержавні електронні засоби масової інформації змушені одержувати по дві ліцензії - одну на передавач, а другу на частотний діапазон.

У 2002 році Національна Рада з телебачення та радіомовлення позбавила ліцензії київську телекомпанію "ЮТАР" і передала їй частотний діапазон телеканалу "TV Табачук". Преса з цього приводу писала, що відкликання ліцензії було пов'язане з підозрою про фінансування телекомпанії "ЮТАР" опозиційним політиком Юлією Тимошенко. Втративши ліцензію, "ЮТАР" припинила трансляцію. Телекомпанія оскаржила дії влади у Шевченківському суді м. Києва, який вирішив справу на її користь, проте рішення суду до кінця звітнього року так і не було виконано.

Того ж таки 2002 року Національна Рада з телебачення та радіомовлення надіслала письмове попередження радіостанції "Довіра", у якому звертала увагу на незаконність ретрансляції передач "Радіо Свобода". Радіостанція "Довіра" подала апеляційну скаргу у зв'язку з цим висновком і звернулася до Ради по розширенню ліцензії, яка б дозволяла їй поновити ретрансляцію передач "Радіо Свобода". На кінець звітнього року остаточного рішення у цій справі не було прийнято, проте до введення у дію нового закону про телебачення і радіо, яким буде врегульовано питання ретрансляції, "Довірі" дозволено продовжувати свою роботу.

Дві приватні телевізійні станції - "П'ятий канал" у м. Нікополі та "Хортиця" у м. Запоріжжі, яких було позбавлено ліцензій у 2002 році, не виходять в ефір, а тим часом їхні власники, переконані, що їх таким чином карають за критику місцевої влади, чекають розгляду поданих ними апеляційних заяв.

Наприкінці 2002 року у Верховній Раді пройшли слухання, присвячені свободі слова і цензурі у засобах масової інформації. Слухання транслювалися у прямому ефірі по телебаченню і детально висвітлювалися у пресі. Керівники деяких ЗМІ повідомили, що уряд прослуховує їхні службові телефони. Преса цитувала заяву Президента Кучми, що скарги на цензуру перебільшені, проте у квітні Генеральний прокурор порушив кримінальну справу на підставі публікації, яка на переконання прокуратури була спрямована на дискредитацію Кучми і перешкоджала йому виконувати свої посадові обов'язки. Кілька засобів масової інформації було

звинувачено також в оприлюдненні матеріалів, які буцімто містили наклеп на Президента Кучму та принижували його гідність. Кучма заявив, що не знав про порушення цих кримінальних справ і звернувся до Генерального прокурора з проханням зняти всі висунуті прокуратурою обвинувачення.

Можливість адміністративного переслідування засобів масової інформації та журналістів за звинуваченням у наклепі продовжує стримувати утвердження свободи преси. Проте кількість подібних випадків за звітний період дещо зменшилася. З Кримінального кодексу вилучено всі статті, які передбачали відповідальність за наклеп. У Резолюції від 2001 року Верховний Суд постановив, що, аби довести факт наклепу, позивач повинен надати переконливі докази того, що журналіст знав про неправдивість інформації до того, як вона була опублікована. Незважаючи на це, суди нижчих рівнів поки що мають право своїми розпорядженнями заморожувати банківські рахунки ЗМІ на період розгляду цивільних справ про наклеп.

За кілька минулих років урядові чиновники ініціювали понад 20 кримінальних і цивільних справ проти Олега Ляшка та раніше очолюваного ним видання "Політика" (цю газету було закрито в 1999 році), вимагаючи відшкодування завданих їм збитків на суму понад 40 мільйонів доларів США (200 мільйонів гривень). 5 лютого Ляшка було заарештовано за спротив співробітникам правоохоронних органів під час інциденту 2002 року і оштрафовано на 50 доларів США (250 гривень). Ляшко опротестував свій арешт. Протягом 2003 року уряд не припиняв своїх давніх спроб відібрати ліцензії на право трансляції у "Радіо Континент" і телекомпанії "ЮТАР". Результат його зусиль на кінець року залишається невизначеним. У 2001 році Національна Рада з телебачення та радіомовлення відмовилася продовжити ліцензію незалежної радіостанції "Радіо Континент" ("РК"), яка передавала випуски новин Британської телерадіотрансляційної корпорації (BBC), "Голосу Америки" та "Німецької хвилі". "Радіо Континент" не раз критикувала уряд у своїх передачах, і її власник різко засуджував ставлення Президента Кучми до ЗМІ. Після того, як "РК" успішно спростувала у суді висунуті проти неї звинувачення у незаконності ретрансляції закордонних каналів, Рада обґрунтувала своє рішення заборгованістю радіостанції перед урядом. Київський міський суд відмовився задовольнити позов "РК" про заблокування продажу її частотного каналу. "Радіо Континент" продовжувала працювати, очікуючи рішення суду за поданим нею апеляційним зверненням, проте змушена була припинити вихід в ефір після того, як енергетична компанія "Київенерго" припинила постачати електроенергію Державному університету технологій та дизайну, у якому "РК" орендувала приміщення.

3 квітня Верховна Рада ухвалила закон, яким встановлено граничний розмір відшкодування за наклеп. Згідно з цим законом позивач вносить заставу в обсязі від 1 до 10% від суми відшкодування, яка втрачається ним у разі програшу справи. Крім того, закон не передбачає відповідальності преси за не підкріплені фактами висновки, у тому числі критичні, якщо вони не мають образливого характеру. Незважаючи на ці заходи, офіс Уповноваженого з прав людини висловлює занепокоєння щодо "астрономічних" сум відшкодування за буцімто завдані моральні збитки.

У квітні у засобах масової інформації з'явилося повідомлення, що суд м. Чернівців прийняв рішення про виплату чернівецькою газетою "Час" компенсації моральних збитків у сумі 9,5 тисяч доларів США (50 тисяч гривень) за дискредитацію місцевого можновладця, що ніби то мала місце у 2001 році. Газета з огляду на те, що такий штраф міг припинити її існування, вирішила оскаржити рішення місцевого суду. У підсумку апеляційний суд зобов'язав "Час" виплатити штраф у розмірі 4,75 тисяч доларів США (25 тисяч гривень). У травні Печерський місцевий суд м. Києва зажадав від видавництва "Столичные новости" виплатити 570 345 доларів США (3 мільйони гривень) відшкодування моральних збитків, завданих журналу "Персонал" - виданню Міжрегіональної академії управління персоналом та Міжнародної академії персоналу, яке було назване "Столичними новостями" антисемітським і неонацистським. Дві справи, порушені у 2001 році проти "Радіо Свобода/Радіо Вільна Європа" за звинуваченнями у наклепі, у зв'язку зі змінами у складі суду у 2002 році розглядалися вже втретє, проте ніякої нової інформації щодо цих позовів до кінця року не надходило.

Урядові структури використовували кримінальне або адміністративне переслідування за нібито наклепницьку інформацію, що принижує "честь і гідність особи" з метою впливу на пресу або її залякування. Згідно з даними Інституту засобів масової інформації протягом року було зареєстровано 46 судових позовів проти ЗМІ та журналістів. За оцінками Інституту, 90% цих справ ініційовано урядовцями. Стаття 7 Цивільного кодексу дозволяє будь-якій особі, у тому числі і державному службовцеві, вимагати матеріального відшкодування, якщо інформацію про неї буде визнано неправдивою, або такою, що принижує її честь і гідність.

Новим Цивільним кодексом, ухваленим у звітному році і який набуває чинності з 2004 року, передбачено, що негативна інформація про особу вважається неправдивою, поки той, хто поширює її, не доведе протилежне. Журналісти і правознавці висловлюють занепокоєння, що прийняття цього Кодексу негативно позначиться на свободі слова і преси.

СБУ має великий вплив на засоби масової інформації у тому, що стосується оприлюднення відомостей, які становлять державну таємницю. До них, зокрема, належать інформація про страти, а також фізичний стан інфраструктури тюрем, слідчих ізоляторів і лікувально-трудовах профілакторіїв для алкоголіків. Однак журналісти стверджують, що в цілому вони могли безперешкодно висвітлювати тяжкі умови утримування ув'язнених у місцях позбавлення волі (див. розділ 1.в).

Друковані засоби масової інформації, як незалежні, так і урядові, іноді виявляють тенденцію до самоцензури при висвітленні матеріалів, які можуть зачіпати інтереси уряду. Згідно з результатами опитування, проведеного у звітному році, багато журналістів переконані, що критика на адресу Президента (71%), місцевих органів влади (69%), Адміністрації Президента (68%) або кримінальних структур (77%) матиме такі негативні наслідки, як психологічний тиск, економічні санкції та зазіхання на життя і здоров'я. Незважаючи на те, що приватні газети можуть існувати на суто комерційних засадах, їм також не вдається уникнути тиску, зокрема через їхню залежність від політичного патрона, який може забезпечити додаткове фінансування з державного фонду підтримки преси і пом'якшити прискіпливість, з якою ставляться до незалежних видань державні чиновники, особливо на місцевому рівні. Залежність деяких друкованих ЗМІ від урядової опіки унеможливорює критику влади, особливо на місцях. Цей вид тиску набув особливого поширення напередодні та під час парламентських виборів 2002 року.

Траплялися випадки, коли органи влади обмежували або забороняли оприлюднення інформації, критичної по відношенню до урядових агентств і посадовців. 5 травня редактора газети "Лица" було викликано на допит до прокуратури, яка порушила проти нього кримінальну справу за звинуваченням в опублікуванні у цьому виданні наклепницьких матеріалів, які стосувалися Президента і перешкоджали йому виконувати свої посадові обов'язки. Насправді ж виявилось, що редакторів інкримінують появу на сторінках газети уривків тексту, яких вона насправді ніколи не друкувала. У 2002 році газета "Лица" поскаржилася на тиск з боку місцевих органів влади після публікації низки статей про втручання деяких посадових осіб у перебіг довиборів депутатів Верховної Ради, що відбулися у Дніпропетровській області.

Протягом останніх років різко зростала популярність мережі Інтернету. Згідно з Державним комітетом з телекомунікацій та інформації кількість користувачів Інтернету за звітний рік зросла на 50% і становить 8% населення порівняно з 5% у 2002 році. Крім того, з'явилося близько 28800 нових веб-сайтів, кількість яких збільшилася порівняно з 2002 роком більше, як на 4%. На 10 з 300 українських Інтернет-провайдерів припадає 80% ринку. Інтернет приваблює переважно молодь і людей, що живуть у містах передусім центрального і західного регіонів країни, де громадянське суспільство розвиненіше. У 2000 році розвиток мережі Інтернету президентським декретом було визнано пріоритетом національної інформаційної політики, у зв'язку з чим уряд одержав завдання розробити державну програму розвитку мережі Інтернету в Україні. Однак активісти правозахисних організацій висловлюють занепокоєння, що урядові агентства, зокрема СБУ, намагаються обмежити свободу поширення інформації через Інтернет, що насамперед стосується низки популярних опозиційних веб-сайтів.

15 грудня Президент Кучма підписав указ, яким ще більше розширюються повноваження СБУ щодо стеження за Інтернет-виданнями та електронною поштою. Під час громадського обговорення проекту закону, який вимагає від телекомунікаційних операторів оплати і встановлення у себе спеціального обладнання "уповноважених відомств", СБУ оголосила, що 10 Інтернет-провайдерів уже зробили це. Нею було задекларовано, що метою стеження за мережею є боротьба з корупцією та подальша інтеграція в європейське співтовариство. Проте правозахисні організації побоюються, що контроль над мережею Інтернету в Україні підвищить спроможність СБУ здійснювати несанкціонований нагляд за громадянами. Асоціація Інтернет-провайдерів України, група, до якої входить шість київських операторів, звернулися до ОБСЄ зі скаргою, у якій зазначається, що введення у дію закону про моніторинг у мережі Інтернету може призвести до зазіхання на право громадян на невтручання у їхнє приватне життя і порушити конфіденційність листування.

У липні уряд взяв під свій контроль домен "ua", оскільки "ua" є суфіксом доменного імені держави. Він виграв кілька судових процесів проти приватних фірм, які використовували домен "ua", і звернувся до Корпорації з присвоєння доменних імен і номерів з проханням закріпити це доменне ім'я за певним спільним приватно-державним підприємством. Експерти з прав людини вважають ці заходи ще одним кроком, спрямованим на зміцнення контролю над інформацією, яка поширюється засобами мережі Інтернету.

Попри нечисленність читацької аудиторії, такі Інтернет-видання, як "Українська правда", відіграли ключову роль у висвітленні обставин зникнення Георгія Гонгадзе та скандалу, що вибухнув після повідомлень про причетність Президента до цього злочину (див. розділ 1.а).

Незважаючи на те, що більшість університетів України є державними, вони як правило працюють на засадах повної автономії. Однак свобода академічних установ залишається на рівні недорозвинутої і слабо усвідомленої концепції. Як випливає з численних повідомлень, протекціонізм і хабарництво є загальним явищем і під час вступних іспитів, і при присвоєнні вчених ступенів і звань. Адміністрація вищих навчальних закладів і директори академічних науково-дослідних установ мають у своєму розпорядженні широкі можливості затуляти роти своїм підлеглим, перешкоджаючи їм друкувати наукові праці, частково чи повністю урізуючи платню та позбавляючи пільг на одержання житла. Викликають занепокоєння і обмеження, що їх накладає Міністерство зв'язку на пересилання поштою наукових праць. СБУ продовжує утримувати свої відділи зі збереження державної таємниці у державних науково-дослідних установах разом з тими, у яких секретні дослідження взагалі не проводяться. Приватні університети та вищі навчальні заклади, що перебувають у віданні релігійних громад, перебувають поза будь-яким державним втручанням і тиском.

б) Право на мирні збори та демонстрації

Конституція гарантує право на збори та демонстрації, однак на практиці воно обмежувалося. Тоді, як Конституція вимагає від демонстрантів лише заздалегідь інформувати владу про заплановані акції, Закон про збори громадян примушує організаторів маніфестацій звертатися до місцевих органів врядування по дозвіл на їхнє проведення не пізніше, як за 10 днів до запланованих заходів. Кримінальним кодексом передбачено покарання за неодноразове влаштування несанкціонованих демонстрацій у вигляді штрафу або двомісячних виправних робіт. Закон забороняє використовувати демонстрації для розпалювання міжнародної ворожнечі, підбурювання до насильства та насильницького повалення конституційного ладу. Насправді ж несанкціоновані демонстрації є звичайним явищем, причому більшість з них, хоча й не всі, проходять без втручання міліції, накладення штрафів чи затримувальних їхніх учасників.

До кінця року 14 з 18 в'язнів - членів Української національної асамблеї/Української національної самооборони (УНА/УНСО), які були засуджені у зв'язку з подіями під час антиурядових демонстрацій у Києві 2001 року, вийшли на волю після відбування ними строку покарання. Трьох з решти чотирьох повинні звільнити у березні 2004 року.

Конституція і закони гарантують свободу зборів і демонстрацій, проте траплялися випадки, коли влада перешкоджала реалізації цього права. Так, наприклад, під час українсько-польського саміту у Волинській області міліція затримала на нетривалий час кількох членів невеликої радикальної Соціал-націоналістичної партії України (СНПУ) за поширення листівок із закликами провести 6 липня у Луцьку демонстрацію на знак протесту проти намірів уряду спорудити монумент на вшанування пам'яті жертв кривавого конфлікту між поляками і українцями на Волині під час Другої світової війни. СНПУ виступала і проти проведення 11 липня - у 60-у річницю тих подій - пам'ятних заходів, у яких мали взяти участь Президент Кучма та Президент Польщі. Міліція попередила, що порушить кримінальні справи проти активістів СНПУ за звинуваченням у розпалюванні міжнародної ворожнечі, проте жодної кримінальної справи порушено не було. Поблизу села, де 10-11 липня Президент Кучма мав зустрітися з Президентом Польщі, міліція затримала автобус з демонстрантами - членами молодіжного націоналістичного угруповання і не дозволяла їм виходити з салону протягом кількох годин.

До дій, спрямованих на недопущення демонстрацій і залякування демонстрантів, можна віднести і спалення кафе, яке належало Степану Марченку, лідеру Української народної партії та голові страйкового комітету підприємців м. Миргорода (Полтавська область). Це сталося 5 серпня, саме у той день, коли Марченко разом з іншими підприємцями збиралися вирушити до Києва, щоб провести демонстрацію під стінами Адміністрації Президента на знак протесту проти утисків бізнесменів у Миргороді. Через пожежу поїздки було скасовано. До цього інциденту Марченка кілька разів викликали до мерії, де намагалися переконати відмовитися від подорожі у Київ і проведення там демонстрації. Раніше кафе Марченка кілька разів пљондрувалося. 24 вересня невідомі змусили групу прихильників опозиційної Соціал-націоналістичної партії України сісти у машину, вивезли у безлюдне місце і протримали там кілька годин. Група підтримки СНПУ розповсюджувала листівки з закликом провести 25 вересня у Львові демонстрацію на знак протесту проти підписання Президентом однієї з міжнародних угод та інших аспектів його політики.

Об'єднання громадян незалежно від переслідуваних ними цілей мають реєструватися органами виконавчої влади. Незареєстровані об'єднання не мають права відкривати банківські рахунки, набувати власність, укладати угоди тощо. Закон про реєстрацію дає також урядові право перевіряти діяльність будь-якої з зареєстрованих організацій. Цей закон вимагає від партій, аби вони декларували напрями своєї діяльності у статутах, але не зобов'язує їх попереджати органи державної влади про проведення своїх з'їздів. Зміна статуту об'єднання вимагає його перереєстрації. У вересні уряд зареєстрував Національний демократичний

інститут (НДІ) та Міжнародний республіканський інститут (MPI), які подавали заяви про перереєстрацію ще у вересні 2001 року. 21 квітня було зареєстровано Інститут сталого суспільства.

Законом заборонено реєструвати організації, які вважаються небезпечними, наприклад, ті, які пропагують насильство, расову чи міжконфесійну ворожнечу, або загрожують громадському порядку чи здоров'ю громадян. За рік, що минув, уряд офіційно не зарахував до "небезпечних" жодного громадського об'єднання. Однак ультраправі організації повідомляли, що їхні члени зазнавали переслідувань з боку влади і за ними велося стеження.

Певні обмеження накладаються і на діяльність політичних партій. Зокрема їм не дозволяється одержувати фінансову допомогу від держави та з-за кордону. Відповідно до Конституції закон забороняє створення партій у виконавчій та судовій гілках влади, військових формуваннях, правоохоронних органах, на підприємствах державної форми власності та в інших державних установах. Проте цю заборону на практиці часто ігнорують. Верховний Суд має право заборонити діяльність будь-якої політичної партії за поданням Міністерства юстиції чи Генерального прокурора.

Закон вимагає від політичних партій, щоб вони мали представництва не менше, як у половині областей країни, де існують регіональні партії. Представники етнічних меншин займали провідні пости у загальнонаціональних політичних партіях (див. розділ 3).

в) Свобода віросповідання

Конституція гарантує громадянам свободу віросповідання і уряд в цілому шанує це право. Релігійні громади жодної з конфесій не зазнають утисків. Проте на місцях деякі релігійні меншини і представники нетрадиційних віросповідань іноді нашкоджуються на труднощі при реєстрації та купівлі чи оренді приміщень.

Згідно з Конституцією і чинним законодавством церква відділена від держави. В Україні немає державної релігії. Найбільша церква країни - Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП), яка переважає на півдні та сході, має 10310 парафій, 360 з яких було зареєстровано цього року. Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП) - друга за чисельністю і представлена 3186 парафіями. У звітному році було зареєстровано 167 нових парафій УПЦ КП, яка утримує міцні позиції у центральних регіонах. Менш чисельна Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) з 1107 парафіями, 21 з яких було зареєстровано протягом звітного року, також користується підтримкою у центральних регіонах. Українська греко-католицька церква (УГКЦ) налічує 3326 парафій, 31 з яких додалася у звітному році. УГКЦ домінує на заході, проте намагається розширити своє представництво у Києві. Ці церкви користуються значним політичним впливом на місцевому і регіональному рівнях. Є повідомлення, що кожна з них у сфері свого домінування намагається справляти тиск на органи місцевої влади, аби ті обмежували діяльність інших церков.

Закон вимагає від релігійних громад і недержавних організацій реєстрації у Державному комітеті у справах релігій (ДКСР). Реєстрація необхідна для набуття власності й здійснення економічної діяльності, такої як книговидавництво чи відкриття банківських рахунків. Українська православна церква Київського патріархату повідомляла про звільнення з реєстрації її парафій. Деякі малочисельні релігійні громади, особливо на локальному і регіональному рівнях, скаржилися, що чиновники ДКСР зволікають з реєстрацією їхніх організацій протягом тривалого часу. Проте кількість таких повідомлень за минулий рік зменшилася.

Представники Прогресивних єврейських громад звинуватили Любавицького рабина та органи місцевої влади в ініціюванні виступів проти них у пресі під час заснування громади у м. Дніпропетровську. Прогресивна єврейська громада заявила, що традиційні іудеї протидіють реєстрації будь-яких альтернативних єврейських громад у регіоні, і що під тиском Любавицького рабина їй було відмовлено у реєстрації у м. Дніпропетровську. У 2001 року Прогресивна єврейська громада відкликала свою заяву про реєстрацію.

Мусульмани звертають увагу на те, що впродовж 11 років їм не вдається зареєструвати свою громаду у Харкові. Місцева міліція невмотивовано часто зупиняє осіб, що сповідують іслам, для перевірки документів.

Представники малочисельних християнських конфесій висловлюють стурбованість з приводу дискримінації їхніх прихильників, хоча такі випадки є поодинокими. Євангелічні церкви, як і багато інших релігійних громад, мають труднощі з одержанням земельних ділянок.

Не вщухають суперечки між конкуруючими православними християнськими громадами. ДКСР, хоча й підтримує ідею соборної помісної православної церкви, зберігає нейтралітет у своїх стосунках з православними церквами. Київський патріархат, а також Греко-католицька церква, скаржаться на утиски з боку місцевих органів влади у східному регіоні, де домінує російськомовне населення, у той час, як Українська православна церква Московського патріархату висловлює занепокоєння з приводу того, що місцева влада на заході країни запліщує очі на захоплення її храмів греко-католиками.

Державний комітет у справах релігій виступив координатором зусиль багатьох організацій, котрі підготували проведення в Україні міжнародного конгресу свідків Єгови, на який до столиці та обласних центрів з'їхалося понад 100 тисяч чоловік. Близько 10 тисяч євреїв-прохан відвідало могилу Нахмана, і ще 10 тисяч побувало в Україні під час Рош Гашана. Всі ці події відбулися без жодних інцидентів.

Представники Української автокефальної православної церкви наводили приклади створення для них перешкод у задоволенні релігійних потреб військовослужбовців, а також звертали увагу на факти, коли для здійснення релігійних відправ у місцях позбавлення волі їх примушували одержувати дозвіл від тюремних священиків Української православної церкви Московського патріархату.

Члени багатьох релігійних громад відзначають труднощі, з якими вони зіткнулися, вирішуючи з київською міською владою питання про виділення ділянок землі та одержання дозволу на забудову. Втім ця проблема стосується не лише релігійних громад. У Харкові було відбудовано і відкрито для релігійних відправ синагогу, у приміщенні якої в радянські часи був спортивний центр.

Влада, як правило, дозволяє релігійним організаціям будувати приміщення для релігійних відправ і підготовки духовенства. Уряд сприяє появі нових храмів, виділяючи земельні ділянки під забудову і повертаючи приміщення релігійного призначення їхнім законним господарям. Уряд надає кошти для реконструкції культових споруд, у тому числі мечеті у селищі Соколиному.

Закон декларує рівність усіх релігій, віросповідань і церков. Духовенство, проповідники, вчителі та інші представники релігійних організацій, які є громадянами іноземних держав і перебувають в Україні тимчасово, мають право проповідувати, здійснювати обряди, займатися іншою канонічною діяльністю лише у тих релігійних організаціях, на запрошення яких вони приїхали, і лише з офіційної згоди державного органу, який зареєстрував статут і символ віри цих організацій. Проте насправді уряд не застосовує цей закон для надто жорсткого обмеження функціонування релігійних організацій.

Закон обмежує функціонування "некорінних" релігійних організацій з центрами за кордоном ("корінними" визнано православну, греко-католицьку та іудейську церкви), а також встановлює досить вузькі рамки для діяльності духовенства, проповідників, учителів та інших представників релігійних організацій з центрами за межами України. Однак не надходило повідомлень про те, що влада використовує ці норми законодавства для обмеження діяльності "некорінних" релігійних організацій. Не було зареєстровано і жодного випадку, коли б закордонні релігійні місіонери мали труднощі з отриманням віз.

Релігійне наставництво у державних школах заборонене. Школи, які діють при релігійних громадах, користуються правом вводити у плани позакласної роботи елементи релігійної освіти. Уряд і Українська православна церква Київського патріархату зробили спробу запровадити у школах курс основ християнської етики, і тепер школи за бажанням можуть включати цей предмет у свої навчальні плани. Незважаючи на те, що лідери іудейських громад в цілому підтримують вивчення етичних і громадянських норм у школі, вони наполягають, щоб воно проходило на засадах релігійної нейтральності.

Кожного вересня чимало урядовців беруть участь у щорічній церемонії вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру у Києві на місці, де було скоєно один із найтяжчих нацистських злочинів Голокосту - масове вбивство євреїв і багатьох тисяч людей інших національностей. Єврейські громади обговорюють ідею щодо спорудження пам'ятника і, можливо, меморіального центру з метою увічнення пам'яті про загиблих. Влада в цілому позитивно ставиться до цієї ініціативи.

Серйозні майнові претензії до влади висувують усі найчисельніші конфесії. Уряд продовжує повертати релігійним громадам власність, відібрану у них за радянських часів. Не кожна з них задоволена темпами цього процесу. Всі найбільші релігійні громади розраховують на значні майнові відшкодування. Протягом року уряд передав релігійним громадам право власності на 358 приміщень (будівель, або їхніх частин) під храми, а також 524 приміщення для інших, не пов'язаних з богослужіннями, потреб, зокрема, під церковні школи,

госпіталі й житло для духовенства. Загальна кількість таких приміщень з часу набуття Україною незалежності становить, відповідно, 2388 і 1313.

Суперництво за власність всередині деяких громад, як християнських, так і іудейських, ускладнює процес її повернення. Деякі громади вважають темпи повернення власності релігійним громадам цілком задовільними, хоча й вказують, що у цьому напрямі можна було б зробити набагато більше. Водночас ті, що не одержали власності, повідомляють про відсутність у цій справі будь-якого поступу. Повільне повернення власності серед іншого пояснюється тяжким економічним становищем країни, яке істотно обмежує можливості відселення організацій і громадян, котрі займають приміщення, що раніше належали релігійним громадам. У вересні 2002 року Кабінет Міністрів за вказівкою Президента Кучми розробив план дій з повернення культових споруд тим релігійним організаціям, яким вони раніше належали. Згодом Верховна Рада прийняла у першому читанні поправку до Земельного кодексу, яка дозволяє передавати релігійним організаціям земельні ділянки з культовими спорудами у постійне користування.

Не припиняються міжконфесійні суперечки, особливо між ієрархами деяких релігійних організацій. Незважаючи на спроби лідерів іудейської та греко-католицької громад владнати конфлікт між націоналістами і євреями довкола встановлення хрестів на єврейських кладовищах у містах Самборі та Києві, він залишається відкритим. Місцевий суд своїм рішенням призначив зведення житлових будинків на місці старого єврейського кладовища у м. Володимирі-Волинському. Проте секретар міської ради Володимира-Волинського повідомив, що у звітному році будівництво було завершено і 90% помешкань уже заселено.

Одна з християнських релігійних груп поскаржилася, що УПЦ Московського Патріархату закликала органи місцевої влади відібрати земельну ділянку, надану цій групі для спорудження храму, а також на те, що УПЦ МП організувала передрукування місцевою пресою критичних статей на її адресу, опублікованих в одній з московських газет.

Акти антисемітизму, як і раніше, трапляються нечасто. Однак певні ультра націоналістичні групи і газети продовжують друкувати і розповсюджувати антисемітські матеріали, у зв'язку з чим прокуратура надіслала попередження деяким видавцям. Спорудження греко-католицького кафедрального собору у м. Києві і заплановане перенесення резиденції кардинала УГКЦ до столиці спровокували виступи Української православної церкви Московського патріархату проти планів греко-католицької експансії на схід.

УАПЦ повідомила, що 15 лютого у м. Харкові невідомі зловмисники повибивали палицею вікна у її храмі. Міліція вважає, що палицю хтось кинув у вікно під час бійки, або це зробив випадковий перехожий.

Місіонери Євангельської церкви повідомляли про випадки негативного ставлення до їхніх парафіян у суспільстві, зокрема про звинувачення їх у зраді рідної віри. Однак повідомлень про утиски не надходило.

Детальніша інформація міститься у міжнародному звіті про стан дотримання свободи совісті за 2003 рік.

г) Право на безперешкодне пересування у межах країни, подорожі за кордон, еміграцію та репатріацію

Конституція гарантує право на безперешкодне пересування у межах країни, подорожі за кордон, еміграцію та репатріацію. І уряд загалом не порушує його, проте певні обмеження існують. До листопада 2001 року зберігала чинність так звана прописка - порядок реєстрації громадян за місцем роботи і проживання, з яким асоціювалися деякі аспекти соціального забезпечення. При відсутності у громадянина прописки його соціальні права істотно обмежувалися. До кінця звітного року уряд не запровадив інформаційного реєстру, який би замінив інститут прописки. І хоча штрафи за відсутність реєстрації за місцем проживання більше не стягуються, на кінець року немає вірогідної інформації, чи мали громадяни без прописки доступ до послуг соціальної сфери, яких вони раніше були позбавлені. Міліція продовжує безпідставно затримувати громадян для перевірки документів та огляду їхніх автомобілів (розділи 1.г і 2.б).

Громадяни, які бажають здійснити подорож за кордон, як правило, роблять це безперешкодно. Той, хто має намір виїхати на постійне проживання до інших країн, повинен одержати виїзну візу. Проте за минулий рік не було повідомлень про відмову громадянам у цьому документі. Влада може відмовити в оформленні закордонних паспортів громадянам, які мають доступ до державних таємниць, проте вони мають право оскаржувати її рішення у суді.

Закон про громадянство, прийнятий у 2001 році, дає право на громадянство всім, хто народився або жив на території України до набуття нею незалежності, а також їхнім нащадкам, які жили за межами країни на 13 листопада 1991 року. Подвійне громадянство, не передбачене. За Законом про громадянство біженці за умови легального перебування в Україні та володіння українською мовою можуть набувати громадянство через 3 роки, а інші іноземці - через 5 років. Біженці не зобов'язані позбуватися громадянства країни, вихідцями якої вони є, якщо уряд не має з нею офіційної угоди, яка б вимагала цієї процедури. Вони мусять лише поставити органи влади до відома про те, що вони відмовляються від іноземного громадянства. З часів набуття незалежності до країни повернулося 1,5 млн. осіб, у той час як виїхало понад 1 мільйон, переважно росіян.

Уряд не бере участі у фінансованих закордонних програмах повернення до країни деяких груп емігрантів, які одержали право на переселення як біженці. Проте до Криму повернулося з вигнання (головним чином з Середньої Азії) понад 260 тис. кримських татар. Закон про громадянство передбачає спрощену процедуру набуття українського громадянства кримськими татарами, які стали жертвами депортації та політичних репресій. Зокрема, було пом'якшено вимоги, що стосуються терміну проживання і знання української мови. Відповідно до вимог Вищої комісії ООН у справах біженців (ВКСБ), приблизно 98% кримських татар, які повернулися в Україну, одержали громадянство. Кримсько-татарські лідери не раз скаржилися, що їхні громади не отримують адекватної підтримки у вирішенні проблеми розселення, і відзначали, що вкрай бюрократизований порядок набуття громадянства не дав можливості багатьом кримським татарам взяти участь у виборах і позбавив їх права на приватизацію землі та державної власності.

Закон про біженців гарантує надання біженцям і особам, які шукають політичного притулку, статусу, передбаченого Конвенцією Організації Об'єднаних Націй від 1951 року та Протоколом ООН 1967 року. Насправді ж уряд лише забезпечує певний захист, але не дає статусу біженця або політичного притулку. Закон гарантує для біженців такі самі права, як і для громадян України, а також продовжує чинність статусу біженця з 3 місяців до 1 року. Уряд співпрацює з ВКСБ та іншими гуманітарними організаціями у сфері надання допомоги біженцям. Після того, як у 2001 році набув чинності закон про біженців, повноваження щодо його виконання перейшли до Комітету у справах національностей і міграції. Регіональні підрозділи почали надсилати заяви до центральних органів у липні-серпні 2002 року, проте через 2 роки після введення у дію цього закону механізми його практичного втілення залишаються невизначеними. Нова процедура стандартизувала процес прийняття рішень, але водночас сповільнила його. Наприкінці року уряд поінформував ВКСБ, що перегляне нинішню практику, аби вирішити наявні проблеми. Кількість осіб, які одержали статус біженців, протягом року збільшилася, проте залишається дуже невеликою. ВКСБ повідомила, що на вересень місяць надійшла 1301 заява про надання статусу біженців для 1500 осіб, з яких 31 його одержала.

ВКСБ вважає, що найбільшою перешкодою до виконання зобов'язань уряду щодо захисту біженців є встановлені ним дуже стислі строки подання заяв. Органи влади відмовили в ініціюванні процедури набуття статусу біженця 70% тих, хто по нього звертався, навіть без розгляду по суті їхніх заяв лише на тій підставі, що їм не вдалося подати їх протягом перших трьох робочих днів з моменту нелегального прибуття до країни. В результаті до цих людей, позбавлених документів, застосовувалися арешти, затримування і депортації.

За Законом про громадянство, легально зареєстровані біженці можуть подавати заяви про набуття ними українського громадянства через три роки постійного проживання на території держави. Згідно зі статистичними даними, наведеними у газеті "Урядовий кур'єр", на 1 липня офіційний статус біженця мала 2961 особа. Закон про біженців передбачає надання їм матеріальної допомоги. Кабінет Міністрів виділяє кошти з Національного бюджету для виплат біженцям пенсій, а найнужденнішим з них - невеликої грошової допомоги, а також бере на себе витрати на їхнє перевезення до центрів прийому біженців. Такі центри діють у Вінниці та Одесі.

Находили повідомлення про упередження деяких категорій біженців, особливо чорношкірих і вихідців з країн Азії (див. розділ 1.в). Принаймні одну особу було жорстоко побито. ВКСБ випустило спеціальні ідентифікаційні картки для громадян, визнаних біженцями. Наявність такої картки загалом полегшує спілкування біженців з правоохоронцями, проте не вирішує проблеми ворожого ставлення останніх до значної кількості незареєстрованих осіб. ВКСБ продовжує проводити навчальні семінари для суддів, прикордонників і працівників інших правоохоронних органів з метою запобігання подібним утискам.

Розділ 3. Шанування політичних прав: право громадян на зміну уряду

Конституція гарантує громадянам право на мирну зміну уряду шляхом виборів. Проте довибори, що проводилися у звітному році, а також адміністративні та інші бар'єри, які встановлювалися владою з метою

зриву організаційних і агітаційних заходів опозиційних партій, обмежували це право. Конституція декларує загальне виборче право для громадян, починаючи з 18-річного віку, та передбачає проведення виборів депутатів Верховної Ради кожні 4 роки, а президента кожні 5 років. ОБСЄ повідомила про деякі позитивні зрушення під час березневих виборів 2002 року. Проте у цій сфері були серйозні недоліки. Довибори і вибори у місцеві органи влади у звітному році продемонстрували, що особи, які опонували режимові Кучми, нашоувалися на адміністративні перешкоди, а засоби масової інформації, що симпатизували опозиційним силам, зазнавали тиску і втручання в їхню організаційну діяльність. Верховна Рада складається з депутатів, одна половина яких обрана у мажоритарних округах, а друга - за партійними списками. Останні президентські вибори проводилися у жовтні та листопаді 1999 року, а наступні заплановано на жовтень 2004 року.

Довибори у звітному році проходили з великою кількістю зловживань. Так, наприклад, дві моніторингові організації, які стежили за виборами мера у Сумах 18 травня, повідомили, що передвиборча кампанія та голосування проводилися з порушеннями. Найсерйознішими з них були фальшування результатів голосування, позбавлення засобів масової інформації та спостерігачів можливості стежити за виборчим процесом і дискваліфікація головного претендента на посаду мера незадовго до виборів.

У звіті, поданому однією з найавторитетніших моніторингових організацій, висвітлюється низка порушень, які мали місце під час парламентських виборів у м. Чернігові 8 червня. Спостерігачі повідомляють, що деякі виборці не могли проголосувати через відсутність їхніх прізвищ у виборчих списках. Крім того, окружна виборча комісія не надавала повної інформації представникам преси, а одного з вірогідних кандидатів було дискваліфіковано напередодні голосування, точнісінько так, як це було зроблено у м. Сумах.

Зареєстровано численні випадки незаконного використання прокуратури, судових органів і адміністративного ресурсу під час та після червневих виборів у м. Мукачевому. 26 грудня Президент Кучма видав указ, яким звільнив з посади обраного мера і призначив замість нього проурядового кандидата. Декрет ґрунтувався на рішенні Львівського суду першої інстанції, який оголосив результати червневих виборів недійсними і постановив провести нові вибори. Мукачівський суд визнав декрет Президента незаконним, незважаючи на що новопризначений ставленик за підтримки міліції захопив кабінет мера у міській адміністрації. Наприкінці року Верховний Суд вніс до свого порядку денного питання про перегляд рішення Мукачівського суду. Уповноважений з прав людини звернувся до Конституційного Суду, аби він висловив свою точку зору з приводу цього конфлікту.

Протягом року влада створювала різні перешкоди для лідера опозиційного блоку "Наша Україна" Віктора Ющенка, який вважають найвірогіднішим переможцем на президентських виборах 2004 року. Зокрема, було зірвано щорічний з'їзд блоку, який планувалося провести у м. Донецьку. Спочатку керівництво місцевого аеропорту відмовлялося прийняти літак Ющенка і заблокувало виходи з аеропорту після його приземлення. Скрізь, де зулявся лідер "Нашої України", було зібрано великі натовпи агресивно налаштованих демонстрантів. Співробітники місцевих правоохоронних органів не впустили делегатів з'їзду до конференц-залу, проте дозволили зайняти його великій кількості сторонніх осіб, завадивши таким чином "Нашій Україні" провести у цьому приміщенні запланований захід. Позиція донецьких посадовців, які заявили, що не можуть очистити приміщення від юрби, та організованість демонстрантів наводять на думку, що акція була заздалегідь спланована у Донецьку і Києві. Спроби "Нашої України" провести свої збори у Сумах також нашоувалися на протидію. Місцева влада відмовилася надати опозиціонерам відповідне за розмірами приміщення, а мітинг просто неба, який їм вдалося організувати, намагалася зірвати група протесту, яка кидала в учасників мітингу яйця, камінці й петарди. "Наша Україна" повідомила також, що багато транспортних компаній відмовилося укласти з нею угоду на перевезення її прихильників до Сум. Менш масштабні порушення мали місце під час кількох інших регіональних зборів "Нашої України". Після цих подій Верховна Рада організувала тимчасову комісію для спостереження за дотриманням прав народних депутатів і громадян на проведення мітингів і зборів. До кінця року ця комісія не повідомляла про результати своєї роботи.

Позитивні зрушення, зареєстровані ОБСЄ під час парламентських виборів 2002 року, серед іншого пов'язані з введенням у дію нового Закону про вибори, який враховує міжнародні рекомендації, та широким долученням структур громадянського суспільства до виборчого процесу. Зокрема, йому допомогли удосконалити пильне спостереження за перебігом передвиборчої кампанії та голосування, а також оперативне оприлюднення опитувань громадян на порозі виборчої дільниці одразу після голосування. Незважаючи на це, під час виборів панувала загальна атмосфера недовіри, що пояснюється слабким рівнем виконання вимог законодавства, протизаконним втручанням влади у виборчий процес і зловживанням адміністративним ресурсом, одним з проявів якого був тиск на державних службовців з метою змусити їх голосувати за певних кандидатів. Висвітлення виборів у засобах масової інформації було вкрай упередженим, а опозиційні кандидати не одержали рівного доступу до електронних ЗМІ. Уряд не докладав адекватних зусиль для створення однакових

умов передвиборчої боротьби для всіх політичних партій. Посадовці не вживали заходів щодо стримування повсюдного і відвертого зловживання владою, в тому числі з використанням службового становища і державних ресурсів з метою створення переваг для деяких партій і кандидатів.

Згідно з оцінками ОБСЄ списки виборців були неточними і містили застарілі дані, зокрема в них значилися прізвища осіб, які змінили місце проживання, виїхали з країни або померли. Під час парламентських виборів надходила велика кількість повідомлень про те, що центральний уряд дає доручення регіональним і місцевим органам влади чинити тиск на виборців, аби змусити їх підтримати пропрезидентські партії. Влада використовувала адміністративний ресурс і для того, щоб підтримати передвиборчу агітацію за пропрезидентські партії. Спостерігачі ОБСЄ звертають увагу на "разючий" контраст між результатами голосування за партійними списками і по одномандатних виборчих округах. Експерти з виборів вважають, що результатами виборів по одномандатних округах легше маніпулювати, аніж підсумками голосування за партійними списками. Як і на попередніх виборах, у перебігу агітаційної кампанії було зареєстровано багато випадків зловживань, а опозиційні кандидати скаржилися на незадовільну організацію голосування, позбавлення доступу до засобів масової інформації та тиск з боку органів влади, що здійснювався за вказівкою пропрезидентських кандидатів. Під час передвиборчої кампанії 2002 року було скоєно кілька актів насильства, у тому числі одне вбивство, які можна вважати політично вмотивованими (див. розділ 1.а).

Міжнародні експерти звертають увагу на порушення законодавства у день голосування під час президентських виборів 1999 року, особливо велика кількість яких була зареєстрована у другому турі. Представники Парламентської асамблеї Ради Європи зазначили, що ці вибори були "далекими від справедливих і демократичних". Однак з огляду на те, що Кучма випередив свого суперника на 18% голосів, вони зробили висновок, що ці порушення істотно не позначилися на підсумках виборів.

Наприкінці року сталося кілька подій, які, на думку політичних опонентів Президента Кучми і багатьох правозахисників, у тому числі спеціального представника Парламентської асамблеї Ради Європи, свідчать про намагання Президента утриматися при владі після закінчення терміну його повноважень у 2004 році. Урядовці заперечують це, а Президент пообіцяв не балотуватися на третій термін. На початку грудня Конституційний Суд дав позитивний висновок щодо трьох проектів конституційної реформи, ініційованих Адміністрацією Президента і парламентською більшістю. Незважаючи на те, що ці законопроекти нібито розширюють повноваження парламенту, на переконання багатьох експертів, запропоновані поправки мають на меті зміцнити владу Президента, вплинути на майбутні президентські вибори і завадити опозиції прийти до влади. Два законопроекти, подані парламентською більшістю, містили положення про вибори Президента парламентом. До кінця року розгляд цих законопроектів Верховною Радою тривав. 20 грудня Конституційний Суд постановив, що Президент Кучма має право балотуватися на третій термін під час виборів 2004 року. Своє рішення Конституційний Суд мотивував тим, що обмеження у два терміни не може бути застосоване до Президента Кучми, оскільки його перший президентський термін почався до 1996 року, тобто до прийняття нової Конституції.

Протягом року два члени опозиційних партій загинули за підозрілих обставин (див. розділ 1.а). Не надходило нової інформації стосовно зникнення спостерігача неурядової організації "Комітет виборців України" Олександра Олійника невдовзі після березневих виборів 2002 року (див. розділ 1.б).

Нині у парламенті жінки займають 21 з 450 депутатських місць порівняно з 23 у Верховній Раді минулого скликання. Серед міністрів немає жодної жінки. 2 жінки з 18 є членами Конституційного Суду. Згідно зі статистикою Державного комітету у справах сім'ї та молоді, на жінок припадає 9.7% загальної кількості депутатів місцевих органів влади.

У місцевих і регіональних органах влади збільшувалася кількість представників кримських татар. Фракція кримських татар є третьою за чисельністю у Верховній Раді Криму завдяки Закону про громадянство, який збільшив кількість виборців серед кримсько-татарської громади.

Розділ 4. Ставлення уряду до участі міжнародних і неурядових організацій у розслідуванні випадків порушення прав людини

В Україні працює багато місцевих і міжнародних правозахисних груп, які вивчають випадки порушення прав людини і оприлюднюють свої висновки. Урядовці часто співпрацювали з НУО і відгукувалися на їхні зауваження, проте правозахисні групи стверджують, що вони й далі наштовхуються на труднощі при дослідженні деяких зловживань у цій сфері.

11 грудня Верховна Рада схвалила рішення про створення тимчасової комісії для вивчення діяльності неурядових організацій, фінансованих з-за кордону. Експерти з прав людини вважають це спробою уряду дискредитувати НУО в очах громадськості і зменшити кількість точок зору, які не збігаються з його власною.

Парламентський Уповноважений з прав людини - це передбачена Конституцією незалежна посада. Нинішній омбудсмен був переобраний 19 червня на 5-річний термін. Закон надає йому досить високі повноваження, зокрема право необмеженого доступу, причому без попередніх домовленостей, до будь-якої посадової особи, в тому числі з Президента і до будь-якого державного об'єкта. Уповноважений здійснює нагляд за дотриманням ратифікованих державою договорів і угод у сфері прав людини. Проте закон не передбачає відповідальності за створення перешкод для виконання Уповноваженим своїх обов'язків, а також механізмів для забезпечення неухильного виконання його рішень. Закон вимагає від уряду пропонувати поправки до чинного законодавства, які б створювали правове поле діяльності офісу Уповноваженого з прав людини. Але, незважаючи на те, що у 2000 році Уповноважений, звітуючи перед парламентом, вказав на відсутність ефективних механізмів захисту прав людини, Верховна Рада до кінця року не прийняла жодної такої поправки. Всі громадяни України і ті, хто проживає на її території, мають право звертатися зі своїми скаргами до Уповноваженого, який є своєрідним арбітром між громадянами і Конституційним Судом, оскільки громадяни не можуть звертатися до Конституційного Суду безпосередньо (див. розділ 1.г).

У 2002 році з офісу Уповноваженого з прав людини повідомлено, що до нього надійшло близько 270 тис. листів і звернень від фізичних осіб. Але невідомо, у скількох з них містяться скарги на порушення прав людини. В офісі на постійній основі та за сумісництвом працює близько 100 співробітників, проте, як зазначає Уповноважений, недостатнє фінансування офісу стримує його діяльність. Уповноважений продовжує вважати боротьбу з контрабандою людей (див. розділ 1.д) та покращення умов утримання ув'язнених (див. розділ 1.в) пріоритетними напрямками своєї діяльності.

Громадяни мають право подавати скарги на порушення своїх прав до Європейського суду з прав людини. За його даними, Україна посідає четверте місце за кількістю таких скарг. За період з 1997 до кінця 2002 року громадяни України надіслали до цього органу близько 4 тисяч заяв. Протягом звітного року було розглянуто 7 позовів. Після розгляду шести з них Суд дійшов висновку, що факти порушення прав людини мали місце, а ще в одному випадку прийняв рішення про наявність підстав для виплати позивачеві відшкодування за завдані матеріальні й моральні збитки у сумі 836999 доларів США (550 тисяч євро).

Розділ 5. Дискримінація на підставі расової та статевої приналежності, фізичних вад, а також за мовною і соціальною ознаками

Конституція забороняє дискримінацію на підставі расової чи статевої приналежності та за будь-якими іншими ознаками. Проте уряд не наполягає на дотримванні цих норм частково через відсутність ефективної судової системи.

ВІЛ-інфіковані й хворі на СНІД зазнають дискримінації: їх звільняють з роботи без можливості правового захисту, вони зазнають цькування з боку працівників міліції, прокуратури і судових органів, а також піддаються соціальній ізоляції та стигматизації у суспільстві.

Жінки

Насильство по відношенню до жінок є дуже поширеним явищем. Знуцання у сім'ї визнане незаконним. Але правоохоронці часто переконують жінок не висувати обвинувачень проти своїх чоловіків. 5 червня Президент Кучма підписав закон, яким передбачається штраф за насильство у сім'ї. Проте ще надто рано робити висновки про його дієвість. Кримінальний кодекс передбачає відповідальність за зґвалтування та "примушення до статевих зносин матеріально залежної особи". Отже, теоретично дає підстави для кримінального переслідування чоловіка за зґвалтування своєї дружини. Офіційна статистика стосовно фактів кримінального переслідування за побиття дружини і середня тривалість ув'язнення за цей злочин невідома. Однак Інститут соціологічних досліджень у вересні 2000 року повідомив, що 12% жінок віком до 28 років стали жертвами "подружнього" насильства.

Згідно з даними Державного комітету у справах сім'ї та молоді, Міністерство внутрішніх справ здійснює нагляд за 17900 особами, звинуваченими у "сімейному" насильстві. У 13600 випадках причиною взяття на облік було фізичне насильство, і в 3500 - моральне знущання. Нагляд було почато після того, як ці особи двічі одержували попередження від правоохоронних органів. До жовтня звітного року такі попередження вперше

одержало 27 200 осіб, а вдруге - 3500. Згідно з офіційними даними, на жовтень кількість зареєстрованих випадків насильства у сім'ї досягла 49400, причому 19000 з них припадало на першу половину року.

Тоді, як статистичні дані Програми розвитку ООН свідчать про зменшення кількості зґвалтувань і спроб зґвалтувань порівняно з кількома минулими роками, спостереження дають підстави вважати, що більшість випадків цього та інших видів насильства залишаються незареєстрованими. Недавні дослідження, проведені групами захисту прав жінок, показують, що від 10 до 15% жінок стали жертвами зґвалтування, а 25% зазнавали протягом свого життя фізичних знущань. Міжнародна гельсінкська федерація захисту прав людини у 2000 році повідомила, що 20% жінок віком від 17 до 21 року були об'єктом нападу з метою зґвалтування. У 2001 році було порушено 1051 кримінальну справу за звинуваченням у зґвалтуванні з застосуванням статті 117 старого Кримінального кодексу та 152 справи з застосуванням аналогічної статті нового Кримінального кодексу. Інформації про кількість засуджених і строки ув'язнення немає.

Наруга над жінками не має достатнього висвітлення у засобах масової інформації, незважаючи на намагання правозахисних груп привернути увагу до цієї проблеми. Державні "гарячі лінії", притулки та інші форми практичної підтримки для жертв збиткувань є рідкістю. Міська влада Києва відкрила жіночий центр, який є єдиним муніципальним закладом у країні. НУО намагаються допомагати потерпілим жінкам і працюють над організацією подібних центрів ще у дев'яти містах (див. розділ 6.д).

Україна є потужним джерелом і водночас транзитним шляхом контрабанди жінок за кордон з метою сексуальної експлуатації (див. розділ 6.д).

Правозахисні організації повідомляють, що дискримінація жінок на робочих місцях продовжує залишатися актуальною проблемою. Державні установи приватні фірми у своїх об'явах про вакансії незмінно зазначають стать бажаного кандидата на ту чи іншу посаду і часто вимагають від жінок відомостей про сімейний стан, а потім, використовуючи цю інформацію, відмовляють у працевлаштуванні тим з них, які можуть виявитися вагітними. При зарахуванні на роботу жінок нерідко беруться до уваги їхня зовнішність і вік.

Групи захисту прав жінок повідомляють про значне поширення статевих домагань, у тому числі примусового сексу, на роботі. Існує закон, який забороняє примушувати до статевих стосунків "матеріально залежних осіб" і покликаний захищати найманих працівників. Однак законодавче забезпечення унеможливлення сексуальних зазіхань є неадекватним. Немає статистичних даних про кількість випадків кримінального переслідування за сексуальні домагання.

Трудове законодавство передбачає рівні права для чоловіків і жінок і серед іншого однакову заробітну платню за однакові обсяги роботи. Цей принцип в цілому не порушується, проте економічний занепад останніх десяти років з особливою дошкульністю вдарив саме по жінках. Жінки є набагато реальнішими кандидатами на звільнення з роботи, ніж чоловіки. На початок звітнього року, за даними Державного комітету статистики, загальний рівень безробіття становив 3,8%, але експерти вважають що насправді цей показник наближається до 9,4%. Згідно з офіційною інформацією, у середині року рівень безробіття серед жінок становив 9,2%, а серед чоловіків - 9,2%. Галузі промисловості, у яких зайняті переважно жінки, мають найнижчий рівень оплати праці і саме там спостерігається найбільша заборгованість із заробітної платні. Згідно з інформацією Державного Комітету у справах сім'ї та молоді, зарплата у жінок у 2002 році була на 17,5% нижчою, ніж у чоловіків.

Конституція і Закон про охорону материнства і дитинства забороняють роботу жінок в умовах, небезпечних для їхнього здоров'я, зокрема пов'язаних з підняттям вантажів. Проте контроль за виконанням цього закону залишається незадовільним, незважаючи на виконання урядової програми боротьби з небезпечними умовами праці. Згідно з даними Міністерства праці, у 2002 році 450100 жінок було зайнято на роботах із шкідливими умовами, тобто більше, як на 25%, ніж у 2001 році. Багато активістів руху за права жінок висловлюють занепокоєння з приводу того, що цей закон може бути використаний для усунення жінок від найбільш високооплачуваних робіт на підприємствах. За законом, вагітні жінки і матері мають право на оплачувану відпустку по догляду за дитиною віком до 3 років. Вважається, що ця пільга є причиною відмови роботодавців наймати жінок для виконання відповідальних або перспективних у плані кар'єри робіт. Водночас 49% робочих місць в Україні займають жінки.

Досить небагато жінок займає високі посади у державних і приватних структурах. Одне з досліджень, проведених у 2000 році, засвідчило, що половина працівників, зайнятих у приватному секторі, 30% власників малих приватних підприємств і 13% підприємців, які очолюють середній та великий бізнес, є жінки. Згідно з

урядовою статистикою на кінець 2002 року 75% державних службовців (162686 з 216949) були жінками, 60,5% з яких займали керівні посади. Проте на ключових постах органів влади "першої категорії" жінок лише 8,3%. Ці дані не враховують "силових" міністерств - оборони, внутрішніх справ, закордонних справ - і СБУ, де представництво чоловіків на всіх щаблях службової ієрархії набагато вище.

Освітні можливості для жінок загалом не відрізняються від тих, що мають чоловіки. Водночас уряд обмежує набір жінок до військових училищ 20 відсотками від загальної кількості вступників. Крім того, у Збройних Силах роль жінок зводиться до виконання рутинних функцій, що обмежує їхні можливості для просування по службі та подальшої освіти. В армії жінок, як правило, долучають лише до допоміжних низькооплачуваних робіт.

Діти

Уряд декларував захист прав дітей, але бюджетні обмеження різко скорочують його спроможність реально забезпечити ці права. Існує зовсім небагато урядових агентств та НУО, які б наполегливо відстоювали права дітей, незважаючи на те, що Уповноважений з прав людини не раз висловлював переконання у необхідності таких органів. У 2001 році набув чинності Закон про захист дітей. Він був ухвалений, щоб привести законодавство країни у відповідність з міжнародними стандартами у сфері безпеки та якості життя дітей. У 2002 році до законодавства про захист сім'ї та дитини було внесено поправки з метою урегулювання питань, які стосуються захисту дітей-біженців і надання фінансової допомоги нужденним сім'ям. Однак інформації, на підставі якої можна було б робити висновок про їхню ефективність, немає.

Для дітей віком до 15 років освіта є безплатною, загальною і обов'язковою. Однак система державної освіти істотно деградувала внаслідок фінансової неспроможності уряду. Протягом року вчителі регулярно одержували заробітну платню, проте у деяких регіонах затримувалася виплата інших видів матеріального заохочування. Зростання кількості дітей з незаможних сімей, які змушені кидати школу, а також неписьменність, яка колись була досить рідкісним явищем, переростають у велику проблему. З близько 6,5 млн. дітей, які відвідували школу у 2002-2003 навчальному році, було 3,2 млн. дівчаток і 3,3 млн. хлопчиків. На кінець року офіційної статистики про статеві-віковий склад школярів ще не було. Однак, за даними спонсорованої Міністерством освіти організації "Всеобуч", понад 8 тис. дітей шкільного віку не відвідують школу. Статистичні дані, що їх оприлюднив у червні Державний комітет у справах сім'ї та молоді, свідчать про те, що 10,7 млн. дітей віком до 18 років, у тому числі 456 тис. дітей віком від 7 до 17 років, працювало. З цих останніх 87 тисяч мали від 7 до 12 років, тобто належали до найуразливішої вікової групи. Всеукраїнський комітет захисту дітей звертає увагу, що отримання шкільної освіти залишається проблематичним для сільського населення. Частішають випадки насильства і скоєння злочинів як у школі, так і поза її межами, особливо у сумнозвісних професійно-технічних училищах. Згідно з офіційними статистичними даними, проти неповнолітніх правопорушників у звітному році було відкрито 4381 кримінальну справу. Уряд ігнорує ці проблеми.

Медична допомога надається в однаковому обсязі хлопчикам і дівчаткам, проте економічні проблеми погіршують загальну якість медичного обслуговування.

Насильство по відношенню до дітей також залишалося серйозною проблемою. За результатами опитування, проведеного Державним інститутом сім'ї та молоді, 43% неповнолітніх повідомили, що були жертвами насильства в тій чи іншій формі. Протягом звітнього року проти осіб, які нехтували своїми батьківськими обов'язками, було порушено 300 карних справ. У більшості скарг неповнолітніх йшлося про спроби використання їх у таких видах злочинності, як дитяча проституція, порнографія і жебрацтво.

Актуальною проблемою було незаконне вивезення дітей за межі України (див розділ 6.д).

Не зменшується кількість безпритульних дітей, які втікають зі злидених інтернатів і сімей, де з ними жорстоко поводяться. Згідно з даними, що наводилися в 2000 році у прес-релізі Міністерства внутрішніх справ, у державі зареєстровано 100 тисяч безпритульних дітей, 14% яких не досягли семирічного віку. Як повідомляє Комітет у справах сім'ї та молоді, за цей рік виявлено 2600 безпритульних дітей. З огляду на погіршення умов утримування дітей у державних інтернатах урядові доводиться заохочувати громадян до заснування сімейних дитбудинків і відкриття під наглядом держави приватних притулків. У подібних закладах, під які держава виділяє окремі будівлі або квартири, батьки одержують заробітну плату, а діти - державну фінансову підтримку. Всього, за офіційними даними, у сімейних дитячих будинках перебуває близько 1400 дітей. 21 грудня Президент Кучма видав указ про запровадження національної програми боротьби з безпритульністю серед неповнолітніх. Пріоритетним її напрямом має стати створення загальнонаціональної "гарячої лінії" для

дітей і розвиток співпраці з Дитячим фондом Організації Об'єднаних Націй з метою удосконалення соціально-правової допомоги неповнолітнім і запобігання безпритульності.

Інваліди

Законом забороняється дискримінація осіб з фізичними вадами, але уряд мало що робить у плані розширення можливостей для таких громадян. Вимоги законодавства щодо обов'язкового рівня зайнятості інвалідів на державних підприємствах ігноруються. В Україні діє лише п'ять спеціальних професійно-технічних училищ для дітей з фізичними вадами. Як наслідок, за даними однієї з неурядових організацій, близько 7 тисяч дітей-інвалідів не мають змоги отримати закінчену середню освіту. Профільні правозахисні групи стверджують, що у державі має місце дискримінація інвалідів. Намагаючись поліпшити ставлення суспільства до людей з особливими потребами, уряд доклав значних зусиль для популяризації досягнень спортсменів-інвалідів, які брали участь у міжнародних змаганнях, зокрема у зимових параолімпійських іграх, що відбулися у березні 2002 року. Закон вимагає наявності спеціального обладнання, що полегшує доступ інвалідів до будинків, громадського транспорту і державних установ. Проте ця норма практично не виконується.

Національні, расові та етнічні меншини

Дедалі помітнішою проблемою стають утиски расових меншин. Міліція систематично затримує без всіляких на те підстав темношкірих людей для перевірки документів. У людей з білим кольором шкіри документи перевіряють рідко (див. розділ 1.г). Незважаючи на те, що влада, коли її увагу привертають до подібних інцидентів, притягує винних до дисциплінарної відповідальності, така практика залишається типовою. Почастішали випадки расово вмотивованого застосування сили до вихідців з Азії та Африки. Представники цих груп стверджують, що міліція зазвичай ігнорує і навіть провокує акти насильства, спрямовані проти них.

Істотної дискримінації зазнають цигани. Опитування свідчать, що цигани порівняно з іншими етнічними групами характеризуються найнижчим рівнем толерантності у суспільстві. Цигани продовжують бути об'єктом необґрунтованого застосування сили і зловживань з боку міліції (див. розділ 1.в).

Конституція гарантує "вільний розвиток, використання та захист російської мови та інших мов національних меншин в Україні". Це положення розширює закон 1992 року про національні меншини, який відіграє головну роль у запобіганні міжетнічній ворожнечі, дозволяючи громадянам користуватися рідною мовою у приватному спілкуванні та передбачаючи можливість організації національних шкіл. Проте деякі проросійські організації у східній частині України скаржаться на розширення сфери використання української мови у школах і засобах масової інформації. Вони стверджують, що їхні діти потрапляють у нерівні умови при вступі до вищих навчальних закладів, оскільки всі абітурієнти мають складати іспити з української мови. Згідно з офіційною статистикою у країні функціонують 16532 українські, 2215 російських, 97 румунських, 68 угорських, 9 молдавських, 10 кримсько-татарських і 3 польські школи.

Українська і кримсько-татарська меншини небезпідставно скаржаться на дискримінацію з боку російської більшості у Криму і вимагають рівного з російською статусу для кримсько-татарської та української мов. Лідери кримсько-татарської громади закликають до внесення змін до закону про вибори, які б забезпечили їм ширше представництво у законодавчому органі автономії.

Кримський уряд, посилаючись на відсутність коштів, не погоджується на задоволення вимог представників кримсько-татарського народу щодо державного сприяння відновленню його культурної спадщини, зокрема через підтримку книгодрукування татарською мовою та відкриття національних освітніх закладів. Однак центральний уряд продовжує співпрацювати з Програмою розвитку ООН, ОБСЄ та Міжнародною організацією з міграції (МОМ), намагаючись підтримати кримсько-татарську громаду. Згідно з даними ВКСБ, 98% кримських татар з тих 260 тисяч, що повернулися з вигнання, одержали українське громадянство. Проте кримські татари скаржаться, що вони не мають належної підтримки у вирішенні питань розселення, а також відзначають, що порядок набуття громадянства, який діяв раніше, був надзвичайно громіздким і завадив багатьом з них взяти участь у виборах і приватизації землі та державної власності (див. розділ 2.г).

Румуни вимагають налагодити на університетському рівні навчальний процес з викладанням румунською мовою або відкрити румунський технічний коледж. У Чернівецькій області діє 86 румунських середніх шкіл.

Русини продовжують наполягати на офіційному визнанні їх окремою етнічною групою, зауважуючи, що уряди сусідніх з Україною держав вже зробили це. Представники русинської громади вимагають відкриття

русинських шкіл і русинського відділення в Ужгородському університеті, а також обліку русинів поряд з іншими етнічними групами під час переписів населення. За словами її лідерів, у країні живе понад 700 тис. русинів.

Розділ 6. Права найманих працівників

Конституція гарантує право громадян на вступ до професійних спілок з метою "захисту своїх професійних, соціальних та економічних інтересів". Однак, незважаючи на це, деяким категоріям трудящих, зокрема працівникам атомних електростанцій, це робити заборонено. За Конституцією, всі профспілки мають однаковий статус і для заснування профспілки не вимагається дозволу уряду. Закон про об'єднання громадян, до яких належать і профспілки, передбачає невтручання держави у діяльність цих організацій, які мають право об'єднуватися у федерації та входити до них на добровільних засадах. В Україні існують як офіційні, так і незалежні профспілки.

За законом, профспілці, аби вважатися всеукраїнською, необхідно мати представництво у більше, як половині загальної кількості адміністративних регіонів держави, або у більше, як половині тих регіонів, де зосереджені підприємства галузі, працівників якої вона об'єднує. Закон надає профспілкам і статусу юридичних осіб, що дозволяє їм набувати власність і відкривати банківські рахунки без потреби реєструватися у Міністерстві юстиції. Від професійних спілок все ще вимагається реєстрація для участі у колективних угодах чи управлінні фондами соціального страхування. Міністерство юстиції може відмовити у реєстрації тим профспілками, які не відповідають наведеним вище вимогам.

Впродовж звітного періоду не надходило повідомлень про те, що Міністерство юстиції відмовляється реєструвати профспілки, не лояльні до уряду. Зареєстровано всі відділення Федерації профспілок України, яка підтримує тісні зв'язки з урядом і є правонаступницею офіційних радянських профспілок, а також кілька нових незалежних об'єднань. Однак деякі незалежні профспілки, в тому числі з Незалежною профспілкою гірників України (НПГУ), спочатку прийняли рішення не реєструватися у Міністерстві юстиції, оскільки суд визнав, що вимога такої реєстрації є антиконституційною. Після внесених у 2002 році змін до законодавства, які надають профспілкам статусу юридичних осіб і передбачають суто інформаційний характер реєстрації, НПГУ відновила процедуру набуття офіційного статусу в Міністерстві юстиції.

Незважаючи на те, що ФПУ часто узгоджує свої дії з урядом, у деяких аспектах вона продовжує функціонувати незалежно від нього і виступає за право найманих працівників на страйки. ФПУ підтримала протест деяких категорій працівників з приводу невиплати заробітної платні, проте більшість її відділень тісно співпрацює з адміністрацією. Управлінський персонал підприємств має право на вільний вступ до ФПУ. Керівництво ФПУ очолює Всеукраїнську партію трудящих.

Незалежні профспілки створюють альтернативу офіційним у багатьох галузях економіки. На кінець року в Україні діяла 101 зареєстрована профспілка, 42 з яких є традиційними (входять до ФПУ), а решта - новими. Згідно з даними Конфедерації вільних профспілок України (КВПУ) вона об'єднує 28 організацій-членів, а решта незалежних профспілок не входять ні до ФПУ, ні до КВПУ. НПГУ, профспілки пілотів, авіадиспетчерів, машиністів, працівників аеропортів та інші асоціації трудящих діють самостійно або в рамках однієї з трьох національних конфедерацій. Загальна кількість їхніх членів невідома. Проте вважається, що членами незалежних профспілок є близько 2 млн. трудящих (у 2002 році - 3 мільйони), а філій ФПУ - 12 мільйонів (у 2002 році - 14,5 мільйона). Зменшення чисельності профспілок пояснюється загальною апатією в суспільстві, мізерністю соціальних переваг, які надає членство у них, а також той факт, що перебування у профспілці більше не є умовою оплати лікарняних листів.

Незалежним профспілкам було відмовлено у частці майна, яке належало радянським профспілкам з їхнім велетенським матеріальним і фінансовим потенціалом, у структурі якого не останню роль відігравали фонди суспільного споживання. Переважну більшість місць у керівних органах цього релікта радянської епохи займають представники профспілок-філій ФПУ. Незалежні профспілки скаржилися також, що органи влади намагалися впливати на них, аби заручитися голосами їхніх членів під час виборів, а також вимагали від їхнього керівництва звітів про профспілкову діяльність. Лідери незалежних профспілок повідомляли, що за ними і членами їхніх родин систематично стежили правоохоронні органи.

Згідно з додатковими положеннями закону адміністрація підприємств не зобов'язана безкоштовно надавати профспілкам приміщення і телефонні лінії. Проте закон дає профспілкам великі повноваження у вирішенні питань безпеки праці і розподілу новозбудованого державного житла. Ці аспекти закону не порушувалися.

Немає також офіційних обмежень на право українських профспілок входити до міжнародних профспілкових об'єднань. Так, НПГУ є членом Федерації працівників хімічної, енергетичної гірничодобувної галузей та некваліфікованих робітників.

б) Право на розроблення і укладання колективних угод

Після набуття чинності поправок до Закону про професійні спілки у червні, від цих організацій більше не вимагається реєстрації чи одержання сертифіката на право діяльності. Проте Незалежна профспілка гірників повідомляє про труднощі, з якими вона зіштовхнулася при створенні своїх нових відділень. Органи державної влади відмовлялися визнати їх і всупереч закону продовжували вимагати від них сертифікати на право діяльності (відкриття банківських рахунків, оренду приміщення, наймання працівників тощо).

У минулому траплялися випадки, коли деякі посадовці, інтерпретуючи Закон про об'єднання громадян, наполягали на тому, що громадські організації створюються з метою захисту інтересів своїх членів, а отже мають право надавати ті чи інші послуги лише громадянам, які до них входять. Однак повідомлень, що подібні вимоги використовувалися для обмеження діяльності громадських об'єднань, протягом року не надходило.

Законодавством передбачено створення комісій з представників найманих працівників і адміністрації для вирішення питань, що стосуються зарплати, умов праці, прав і обов'язків керівництва підприємств. Закон про тарифні угоди дає право на укладення колективних угод. Однак часткове перекриття сфер відповідальності стримує цей процес, а спосіб, яким тлумачиться закон, часто перешкоджає укладенню колективних угод незалежними профспілками, ставлячи їх у менш сприятливе становище порівняно з офіційними (філіями ФПУ). Як правило, працівників ніхто не ставить до відома, що вони не зобов'язані вступати до офіційних профспілок. Припинення членства в офіційній профспілці і перехід до незалежної часто супроводжується бюрократичною тяганиною і зазвичай не заохочується адміністрацією. Закон сформульовано так, що на рівні підприємства можна легко усунути незалежну профспілку від укладення колективної угоди. Згідно з раніше ухваленими нормами, якщо кілька профспілок, що діють на підприємстві, не можуть підписати колективну угоду, найманих працівників повинна представляти найбільша профспілка, тобто ФПУ. Ні у законі, ухваленому в 1999 році, ні у поправках, внесених до Закону про профспілки у січні, не зроблено спроби вирішити цю проблему.

Уряд під час переговорів з профспілками, до яких запрошуються всі об'єднання трудящих, встановлює рівень заробітної плати у кожній галузі промисловості у вигляді Генеральної колективної тарифної угоди, остання з яких була підписана у квітні 2001 року. У 2002 році її продовжено ще на один рік. З жовтня офіційні й незалежні профспілки ведуть переговори з урядом і роботодавцями щодо підписання нової тарифної угоди.

Для врегулювання конфліктів між адміністрацією та найманими працівниками Законом про вирішення трудових суперечок запроваджено третейські суди і Національну посередницьку та узгоджувальну службу. Згідно з офіційною статистикою, протягом 2002 року ця служба владнала 244 з 409 трудових конфліктів, у яких зачіпалися інтереси 2169941 найманого робітника з 9446 підприємств. Протягом перших 9 місяців звітного року службою вирішено 63 з 231 суперечки, у яких брало участь 2579522 працівники з 6468 підприємств. Закон про колективні угоди забороняє дискримінацію профспілок і вимагає, щоб усі випадки усунення профспілок від процесу укладення колективної угоди розглядалися у суді. Були приклади, коли ці питання вирішувалися судами з відхиленням від принципів неупередженості й справедливості.

Конституція дає право на страйк "з метою захисту економічних та соціальних інтересів", але зазначає, що страйки не повинні загрожувати національній безпеці, функціонуванню системи охорони здоров'я та правам і свободам інших громадян. Закон забороняє страйки, які становлять небезпеку для життя і здоров'я інших людей, загрозу довкіллю чи перешкоди для здійснення рятувальних операцій під час стихійних лих і катастроф або проведення протиепідемічних заходів. Закон не заперечує можливість проведення страйків з висуненням політичних вимог, але забороняє акції, метою яких є повалення конституційного ладу, зміна державного кордону чи адміністративного поділу країни, а також страйки, у мотивах проведення яких простежується зазіхання на права інших людей. Забороняється оголошувати страйки працівникам прокуратури і суду, військовослужбовцям Збройних Сил, співробітникам Служби безпеки та правоохоронних органів, а також державним службовцям. Закон дозволяє страйкувати робітникам підприємств з безперервним циклом виробництва, наприклад металургійних комбінатів, за умови, якщо вони попередять про свою акцію не пізніше, як за 15 днів до її початку. Згідно з даними, взятими зі звіту Міжнародної конфедерації вільних професійних спілок (МКВГФ) за 1999 рік, Закон про транспорт не дозволяє проводити страйків на транспорті. Працівникам галузей, яких стосуються наведені обмеження, у випадку участі у страйку загрожує тюремне ув'язнення строком до 3 років.

Уряд доручає вирішувати питання про страйки, які він вважає незаконними, прокуратурі і суду. Закон не поширює захист від дисциплінарного стягнення чи звільнення на страйкарів, якщо їхню акцію суд визнає незаконною. Від профспілки, яка організує незаконний страйк, може вимагатися відшкодування збитків, завданих у зв'язку з його проведенням. Протягом 2002 року у 19 страйках на 97 підприємствах взяло участь 9344 працівники. На жовтень звітного року понад 4200 працівників 13 підприємств взяло участь у 13 страйках. Ці цифри свідчать про істотне зниження страйкової активності порівняно з 2000 роком, коли страйкувало 20600 працівників з 76 підприємств.

Державних і приватних підприємств, що належать Україні або її громадянам, за межами країни немає.

в) Заборона примусової чи підневільної праці

Конституція і закони забороняють примусову працю, у тому числі експлуатацію дітей. Однак є повідомлення, які свідчать, що ця заборона порушується (див. розділ 6.д). Правозахисні організації вважають різновидом підневільної праці залучення військовослужбовців, що проходять альтернативну службу, до ремонту і будівництва приватних котеджів для урядових чиновників і генералітету (див. розділ 1.в).

г) Дитяча праця і мінімальний вік працездатності

Мінімальний вік, починаючи з якого громадяни України вважаються працездатними, становить 16 років, але підприємства можуть звертатися до уряду по дозвіл на залучення до робіт у нешкідливих умовах дітей віком від 15 років за згоди їхніх батьків. Дітям віком 14 років дозволяється виконувати впродовж короткого часу роботи у сфері обслуговування та сільському господарстві за згодою одного з батьків. Державний департамент з нагляду за дотриманням трудового законодавства, який входить до структури Міністерства праці та соціальної політики, відповідає за недопущення експлуатації дитячої праці і робить це загалом ефективно. Проте є випадки, коли діти, які не досягли мінімального віку працездатності, працюють у тіньовому секторі. Згідно з даними, одержаними Українським інститутом соціальних досліджень разом з Міжнародною організацією праці, 6,8% дітей віком від 7 до 17 років працює.

Кримінальний кодекс передбачає покарання у вигляді тюремного ув'язнення строком до 5 років за допущення дітей до злочинної діяльності, пияцтва, жебрацтва, проституції, азартних ігор та інших видів експлуатації дітей. Дитяча праця активно використовується у сільськогосподарському секторі і, крім того, діти є об'єктом контрабанди (див. розділ 6.д). Існує дитяче жебрацтво, хоча масштаби цього явища досить обмежені. У першому кварталі 2002 року, тобто за останній період, за який є статистичні дані, міліція виявила 1500 осіб, які використовували дитячу працю, зокрема 111 з них примушували дітей жебрати.

г) Прийнятні умови праці

На умовах праці та розмірах заробітної плати негативно позначився загальний занепад економіки. Мінімальна місячна заробітна плата у травні становила близько 31 долара США (165 гривень). 3 грудня законом її було підвищено до 44 доларів США (235 гривень). Верховна Рада ухвалила поправки до Закону про пенсії, якими передбачається підвищення мінімальної пенсії до 13 доларів США (70 гривень) на місяць (у 2002 році цей показник становив 4,5 долара США (24 гривні) на місяць). Проте Президент наклав вето на цей закон, і сьогодні мінімальна пенсія не сягає й 10 доларів США (50 гривень). Поправки мали на меті серед іншого визначити розмір мінімальної пенсії до рівня прожиткового мінімуму, який становить 64,60 доларів США (342 гривні) на місяць. Але підвищення пенсій призупинено у зв'язку з проведенням пенсійної реформи. Пенсіонери одержують також соціальну допомогу, яка не перевищує 4 долари США (20 гривень) на місяць.

З 1 січня мінімальну місячну заробітну плату було підвищено приблизно до 35 доларів США (185 гривень). У 2002 році середня заробітна плата становила близько 71 долара США на місяць (76 гривень) і за першу його половину зросла до 80 доларів (424 гривень), уперше перевищивши прожитковий мінімум, який до кінця року передбачалося довести до 67 доларів США (357 гривень).

Тоді, як у державному секторі заборгованість по зарплаті було ліквідовано у більшості галузей економіки, у кількох регіонах України мала місце затримка деяких виплат учителям середніх шкіл, зокрема відпускних і надбавок за стаж роботи. Незважаючи на те, що заборгованість по зарплаті у 2002 році зменшилася на 7%, вона за перші 6 місяців звітного року зросла на 1,3% і залишається досить високою, становлячи 440 млн. доларів США (2.34 млрд. гривень), або 3,7% від загальних обсягів заробітної плати. Більша частина заборгованості по заробітній платі припадає на промисловість (58,3%), сільське господарство (18,5%) та

будівництво (7,8%). Вона також залишається великою проблемою для приватного сектора, до якого входять і ті великі промислові підприємства, частка акцій яких належить державі. Національна пенсійна система погасила всі борги протягом 2000 року. Середня заробітна плата не є настільки низькою, як це впливає зі статистичних даних, оскільки на недекларовані та неоподатковувані економічні операції припадає майже 50% всієї економічної діяльності. Тіньовий сектор охоплює здебільшого роздрібну торгівлю і сферу послуг, але існує практично у кожній галузі, що дає можливість громадянам хоч якось підвищити свої жалюгідні офіційні доходи. У сільській місцевості, де рівень доходів є найнижчим, громадяни поповнюють свій бюджет надходженнями від продажу овочів, фруктів і худоби.

Кодекс законів про працю декларує 40-годинний робочий тиждень, 24 години відпочинку кожного робочого тижня і оплачувану відпустку тривалістю щонайменше 24 дні на рік. Застій у деяких галузях економіки, зокрема в оборонній, призвів до істотного скорочення робочого тижня для деяких категорій працівників. Закон містить і вимоги щодо охорони праці та дотримання техніки безпеки, однак на практиці вони часто ігноруються. Так, наприклад, на нелегальних вугільних шахтах, що перебувають у руках організованих злочинних угруповань, умови праці є дуже небезпечними, внаслідок чого там гине багато людей. Через низький рівень техніки безпеки і зношеність обладнання щороку на виробництві стається близько 26 тисяч аварій. Протягом 2003 року внаслідок нещасних випадків на виробництві постраждало 24 848 осіб (на 1320 менше, ніж у минулому році), з яких загинуло 1230 (на 55 менше, ніж у минулому році). У вугледобувній галузі протягом року отримав ушкодження 10841 шахтар (12 606 - у 2002 році) і загинуло 217 (267 - у 2002 році) шахтарів. У перші 9 місяців звітного року на кожен мільйон тон видобутого вугілля припадало 2,57 втраченого людського життя (у 2002 році цей показник становив 3,52).

Теоретично робітники мають право не ставати до роботи без ризику втратити робоче місце, якщо умови праці не відповідають вимогам техніки безпеки. Проте незалежні профспілки стверджують, що обстоювання громадянами цього права на практиці закінчується гоніннями з боку адміністрації, а то й звільненням з роботи.

д) Контрабанда людей

Закон забороняє контрабанду людей, однак нелегальне вивезення чоловіків, жінок і дівчат за кордон стало серйозною проблемою. Є дані про причетність окремих державних службовців до цього виду контрабанди.

Кримінальний кодекс передбачає суворе покарання за нелегальне вивезення людей за кордон, у тому числі з метою сексуальної експлуатації та використання у порнографії. Стаття 149 передбачає позбавлення волі за контрабанду людей терміном від 3 до 8 років. У деяких випадках, наприклад, за контрабанду дітей чи груп людей, зловмисників можна засуджувати до тюремного ув'язнення на термін від 5 до 12 років, а членам організованих злочинних угруповань, які займаються контрабандою неповнолітніх, загрожує позбавлення волі на строк від 8 до 15 років.

Уряд удосконалив процедуру розслідування злочинів і переслідування підозрюваних осіб. За даними Міністерства внутрішніх справ, проти контрабандистів протягом року було порушено 289 кримінальних справ (169 - у 2002 році). З 1998 року проти постачальників "живого товару" було порушено 604 кримінальні справи, не враховуючи справ, відкритих за іншими звинуваченнями, такими як утримування будинків розпусти, організована злочинність і шахрайство. Протягом перших 6 місяців слідство було закінчено за 33 справами, 15 з яких повністю завершено. 20 осіб, що фігурували у 13 завершених справах, отримали різні строки тюремного ув'язнення.

Боротьба з нелегальним вивезенням людей за кордон є пріоритетним напрямом діяльності правоохоронних органів, але їм часто не вистачає фінансових і людських ресурсів, щоб ефективно протистояти добре налагодженій злочинній мережі, яку використовують контрабандисти. Міністерство внутрішніх справ організувало спеціальні відділи боротьби з контрабандою людей на обласному і національному рівнях. Ці відділи працюють з 2000 року і їхній позитивний вплив на ситуацію посилюється. Однак, не маючи необхідних ресурсів, вони часто змушені займатися боротьбою з іншими видами злочинності. Уряд повідомляє, що він здійснює систематичний нагляд за діяльністю агентств по працевлаштуванню.

Уряд України співпрацює з урядами інших держав при розслідуванні справ, пов'язаних з контрабандою людей і розшуку причетних до неї осіб. Однак ця співпраця обмежується низкою факторів, зокрема недостатнім матеріальним забезпеченням слідчої діяльності, небажанням жертв злочинів свідчити проти своїх напасників, а у деяких випадках відсутністю готовності до співпраці з боку урядів країн, до яких вивозили потерпілих. Закон передбачає екстрадицію іноземних громадян, звинувачених у контрабанді людей, якщо з іншою країною

укладено відповідну двосторонню угоду, злочин було скоєно на території цієї країни і контрабанда людей у цій країні визнається протиправним діянням. Проте випадків екстрадиції підозрюваних у контрабанді людей не було. Конституція забороняє екстрадицію громадян України. Співробітництво уряду з НУО цього року дещо активізувалося. Кабінет Міністрів своїм декретом від 2002 року дав розпорядження центральним, регіональним і місцевим органам виконавчої влади розробити заходи щодо боротьби з контрабандою людей і мобілізувати кошти на їхнє виконання. Обласні адміністрації негайно відгукнулися на цю вимогу. Вперше майже всі місцеві та обласні органи влади передбачили у своїх планах дій місце для партнерської співпраці з неурядовими організаціями. Проте, аби перейти до конкретних заходів, їм ще належить віднайти необхідні кошти. Міжвідомча координаційна рада по боротьбі з контрабандою людей ще не проводила робочих засідань.

З січня 2000 року по грудень 2003 року Міжнародна організація з міграції допомогла 1153 жертвам контрабанди людей (з яких 525 припадає на звітний період) повернутися в Україну та реінтегруватися у суспільство. З січня 2002 року по вересень неурядова організація "Ла страда" надала допомогу у поверненні на батьківщину та соціальній реабілітації ще 96 потерпілим. Проте це лише невелика частка загальної кількості жінок, нелегально вивезених за кордон. За даними "Ла стради", оприлюдненими у 1999 році, кількість жертв контрабанди людей в Україні за період з 1991 по 1998 рік сягає 420 тисяч. За неофіційними оцінками представників неурядової організації "Вінрок Інтернешнл", протягом року з України за найскромнішими підрахунками було вивезено від 8 до 10 тис. людей.

Жінок і дівчат вивозять для сексуальної експлуатації до країн Центральної та Західної Європи (на Балкани, до Австрії, Італії, Франції, Німеччини, Швейцарії, Чехії, Угорщини, Португалії, Іспанії, Польщі, Греції та Туреччини), Сполучених Штатів, а також на Близький Схід (до Ізраїлю, Лівану та Об'єднаних Арабських Еміратів). Були повідомлення і про транспортування "живого товару" до Австралії, Японії та Південної Африки. Часто жінки потрапляли у тенета контрабандистів через закордонні бюро працевлаштування і шлюбні агентства, після чого їх вивозили з країни на легальних підставах. Жертвам обіцяли, що їх влаштують працювати офіціантками, танцівницями чи покоївками, або викликали нібито для знайомства з потенційним нареченим. Але, опинившись за кордоном, жінки починали розуміти, що їм доведеться виконувати роботу, досить відмінну від тієї, на яку вони розраховували. Є вірогідні повідомлення, що контрабандою людей займається багато організованих злочинних угруповань.

Чоловіків вивозять для робіт у сільському господарстві та на фабриках головним чином до Угорщини, Польщі, Чехії, Словенії, Росії та країн Західної Європи. Їм обіцяють пристойну заробітну плату, але насправді нічого не платять, і, якщо вони починають скаржитися, часто здають до поліції як нелегальних мігрантів. У разі одержання скарг від жертв подібних обробок Міністерство внутрішніх справ порушує кримінальні справи проти агентств по працевлаштуванню, котрі організували їхню подорож за кордон.

За непідтвердженими повідомленнями окремі державні службовці місцевих органів влади сприяють або потурають контрабанді людей. Як повідомляють НУО, місцева міліція і прикордонники одержують хабарі за те, що "не помічають" фактів незаконного вивезення людей. У звіті Програми розвитку ООН за 1999 рік вказується, що двома головними причинами поширення контрабанди людей і проституції є хабарництво серед державних службовців і ураження органів влади корупцією. Однак даних про притягнення керівних працівників правоохоронних органів і прикордонної служби до адміністративної чи кримінальної відповідальності за причетність до цих злочинних діянь немає.

Незважаючи на те, що 278 жертв контрабанди людей дали свідчення проти своїх кривдників, вони часто відмовляються від співпраці з правоохоронними органами, боячись за власне життя або не бажаючи прилюдно розповідати про свої поневіряння. Ставлення суспільства до потерпілих часто буває негативним, що стримує їх від ініціювання кримінального переслідування своїх напасників. Крім того, правоохоронці часто не можуть забезпечити належної охорони свідків, аби ті наважилися з'явитися у суді, тоді, як злочинці широко практикують залякування своїх колишніх жертв і примушують їх відмовлятися від своїх слів або змінювати показання. Через відсутність коштів закон про захист свідків існує здебільшого лише на папері. За законом, імена та адреси свідків, які висловлюють побоювання за своє життя і просять захисту, не розголошуються.

Згідно з рішенням уряду, центри реабілітації жертв контрабанди людей мають відкритися у кожній області України. Проте влада неспроможна ефективно допомогти всім потерпілим передусім через недостатнє фінансування. Неурядові організації, такі як українські відділення "Ла стради" і "Вінрок Інтернешнл", надають деяку підтримку тим, хто постраждав від рук контрабандистів, але цим організаціям також не вистачає коштів. Київська місія МОМ разом із місіями у країнах, до яких вивозять українок, реалізує програму повернення жертв незаконної торгівлі людьми на батьківщину та їхньої реінтеграції у суспільство. МОМ і неурядові організації,

передусім "Ла страда" і "Вінрок Інтернешнл", активно співпрацюють з органами державної влади, однак зауважують, що їх неприємно вражає намагання провідних урядовців дистанціюватися від проблеми. Завдяки допомозі урядів інших країн до кінця звітного року функціонувало 9 центрів підтримки жертвам контрабанди людей. Такі центри працювали у містах Донецьку, Львові, Дніпропетровську, Чернівцях, Херсоні, Рівному, Одесі, Чернігові та Житомирі. Центри вирішують питання професійної підготовки, підтримують функціонування телефонних "гарячих ліній", а також надають жінкам медичні, правові й психологічні консультації. Під егідою МОМ функціонують багатопрофільний медичний центр і притулок для осіб, які були незаконно вивезені за кордон. У 2002 році центр надав медичну і психологічну допомогу, а також допоміг знайти роботу 173 жінкам, а за перші 9 місяців звітного року - ще 144. Ці центри, а також інші неурядові організації, фінансовані МОМ, відіграють важливу роль у підтримуванні конструктивних відносин і атмосфери взаєморозуміння між потерпілими, суспільством і правоохоронними органами, відповідальними за боротьбу з контрабандою людей.

НУО підтримують роботу і "гарячих ліній" у містах Одесі, Луганську, Харкові, Тернополі та Севастополі. Протягом 2002 року співробітники "гарячих ліній" організації "Ла страда" відповіли на 4061 дзвінок, 72% яких стосувалися консультацій про працевлаштування за кордоном. З листопада по вересень було надано 3614 таких довідок. З листопада 1997 року "Ла страда" прийняла понад 16141 телефонний дзвінок. "Вінрок Інтернешнл" повідомляє, що за перші 9 місяців звітного року по її "гарячих лініях" надійшло 9000 запитів, причому у 20% з них йшлося про контрабанду людей, а вік переважної більшості абонентів становив від 19 до 30 років. Уряд вживає заходів щодо розширення обсягів допомоги з боку його дипломатичних місій громадянам України, незаконно вивезеним за кордон.

Відповідальність за виконання програм боротьби з контрабандою людей покладено на заступника Прем'єр-міністра з гуманітарних питань. Незважаючи на те, що Національна координаційна рада по запобіганню контрабанді людей починає відігравати дедалі вагомішу роль у підвищенні обізнаності населення як України, так і інших країн світу з цією проблемою, офіс Уповноваженого з прав людини не має достатніх механізмів забезпечення виконання своїх рекомендацій, що не дає йому можливості продемонструвати свою практичну ефективність (див. розділ 4). У червні 2002 року Кабінет Міністрів ухвалив Національний план боротьби з нелегальним вивезенням громадян України за кордон на 2002-2005 роки.

Протягом року кілька телевізійних каналів демонстрували документальні фільми і передавали інформаційні програми, у яких розкривалася небезпека незаконної торгівлі людьми. У звітному періоді було також проведено кілька тематичних дискусій за "круглим столом" та велику конференцію у м. Києві. НУО, співпрацюючи з органами влади, проводять широку освітню кампанію по всій Україні. Так, наприклад, у травні відбулася регіональна конференція по боротьбі з контрабандою людей. У цій конференції, що проходила у м. Мінську (Республіка Білорусь), взяли участь представники правоохоронних органів України, Білорусі, Молдови та Росії. 29 травня за участю голови Комітету по охороні державного кордону, співробітників Міністерства внутрішніх справ і його відділу боротьби з контрабандою людей, Служби безпеки України, Державного комітету у справах сім'ї та молоді, депутатів Верховної Ради, представників Верховного Суду України, Кабінету Міністрів, МОМ, організацій "Ла страда" і "Вінрок", а також кількох посольств іноземних держав відбулося обговорення за "круглим столом" питань боротьби з незаконним вивезенням людей за кордон. У ході дискусії було акцентовано увагу на виконанні всеосяжного національного плану боротьби з цим видом злочинності, практичними і правовими проблемами розкриття злочинів і розшукування підозрюваних, а також аспектам міжвідомчого та міжнародного співробітництва правоохоронних органів. Згадані заходи, доповнені постійною увагою Уповноваженого з прав людини до стану запобіганню контрабанді людей, допомогли підвищити обізнаність суспільства з цією проблемою.

[Витяги з Доповіді про стан прав людини у країнах світу за 2003 рік. Огляд за країнами: Євразія \(російською\)](#)

[Сторінка Доповіді про стан прав людини -2003 на веб-сайті Держдепартаменту США](#)